

Értékek és elvárások

Magyarországi katolikus nemesi hölgyek halotti beszédei a hosszú 18.
században

2025. 01. 13.

Tartalom

Bevezetés.....	3
Katolikus nők halotti beszédei	5
A női ideál	12
Az anya.....	17
A hívő	21
Összegzés	25
Bibliográfia.....	27
Források.....	27
Szakirodalom.....	30

Bevezetés

A halotti beszédeknek, mint forrástípusoknak az összegyűjtése és feldolgozása nem csak hazánkban, hanem nemzetközi szinten is meglepően későn kezdődött el. Legfontosabb kezdeményezője ennek Európában Rudolf Lenz volt, aki 1974-ben írta meg első tanulmányát erre a forrástípusra fókuszálva.¹ Szisztematikus feldolgozásuk Németországból indult el 1975-ben egy marburgi kutatócsoport által, Lenz vezetésével. Több mint 220 000 tételes adatbázist hoztak létre azóta, több bibliográfiát publikáltak és számos konferenciát tartottak a forrástípusra koncentrálva. A forrás sokoldalúságát jelzi a különböző szempontok szerinti kutatása: foglalkoztak halotti beszédekkel többek között történeti demográfiai, teológiai, jogtörténeti, történeti statisztikai és szociológiai, neveléstörténeti vagy akár zenetörténeti kutatásokban is.² A német mintától függetlenül Magyarországon is elindult az Eötvös Loránd Tudományegyetem oldaláról egy kezdeményezés az 1980-as években. Az 1981-től 1987-ig tartó kutatásban az egyetem hallgatói és fiatal kutatói is részt vettek, eredményeik azonban végül nem kerültek publikálásra.³ Az itthoni kezdeményezés kiemelkedő alakjai között Péter Katalin és Tarnai Andor nevét kell feltétlenül megemlíteni, akiket Kecskeméti Gábor, újabban pedig V. László Zsófia követett nagyobb terjedelmű monográfiával.⁴ Mellettük természetesen mások is foglalkoztak szűkebb keretek között halotti beszédekkel és a forráshoz kapcsolódó kérdésekkel, azonban olyan szervezett kutatás, mint ami az 1980-as években volt, azóta sem jött létre.⁵

Alapvetően a parentációk feldolgozását történeti vagy irodalomtudományi megközelítés alapján lehet megvalósítani. Mivel Magyarországon jóval kisebb példányszámban lettek kinyomtatva a beszédek, mint a mintaadó Németországban, ezért az ottani kutatási mintákat nem érdemes változtatás nélkül átvenni. A történeti Magyarország területén nyomtatott halotti beszédek alapján nehezebben mutatható ki általános kép akár történeti demográfiai, akár statisztikai kutatásoknál.⁶ Kecskeméti Gábor és a kutatócsoport az irodalomtudományi

¹ Rudolf Lenz: Leichenpredigten. Eine bisher vernachlässigte Quellengattung. Geschichte, Forschungsstand, methodologische Probleme, Bibliographie. Archiv für Kulturgeschichte volt. 56 (1974) 296–312.

² *Kecskeméti Gábor*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. (Historia litteraria) Bp. 1998. 9–12.

³ *V. László Zsófia*: Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825). (ligatura) Bp. 2020. 15.; *Kecskeméti G.*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet i.m. 13–16.

⁴ Az ELTE BTK kutatócsoportjának munkájáról és eredményeiről bővebben lásd: *Kecskeméti G.*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet i.m. 14–17.; Kecskeméti fő monográfiája a már idézett mű, kiemelendő azonban a 17. századi halotti beszédekről készített kritikai kiadás is. V. László Zsófia, szintén idézett, összefoglaló munkája elsősorban a protestánsokra helyezi a hangsúlyt. Az itt felsorolt kutatók publikációikban elsősorban a magyar nyelvű parentációkkal foglalkoztak.

⁵ A teljesség igénye nélkül említem meg Egyed Emese, Farkas Noémi Tünde, Kökényesi Zsolt, Nagy Zsófia Borbála, Németh S. Katalin, Szűcs Zoltán Gábor munkáit, akiknek kutatásait a bibliográfiámban hivatkozom le.

⁶ *Kecskeméti G.*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet i.m. 17.

megközelítést alkalmazta, míg V. László Zsófia, Kökényesi Zsolt vagy Szűcs Zoltán kutatásai inkább a történetit. Véleményem szerint a forrástípus rengeteg lehetőséget rejt magában, akár kutatási alapként is, akár adalékként is levonhatóak belőle új megállapítások. Nem csupán család- vagy mikrotörténeti kutatáshoz érdemes alkalmazni a forrást, hanem többek között mentalitás-, eszme- és oktatástörténeti vizsgálatokhoz is. Kutatásomban igyekeztem a történeti megközelítést alkalmazni, harminc halotti beszéd alapján vizsgáltam a magyar katolikus nemesasszonyok értékrendjében és a feléjük irányuló elvárásokban bekövetkező változásokat 1680 és 1810 között.⁷ A hosszú 18. század ugyan a magyar történeti kutatás által kevésbé gyakran használt időkeret, azonban meglátásom szerint a vizsgált kulturális változásokat így módon érdemes nyomon követni.⁸ A dolgozat elsősorban a nők anya és hívő szerepére fókuszál, de a jövőbeni kutatás – Joan Wallach Scott, Bellághné Nagy Rózsa és V. László Zsófia eredményei nyomán –bővíthető további szerepek (feleség, gazdaasszony és közéleti szerepvállalás) vizsgálatával is.⁹ A kutatás jelen fázisában kizárólag magyar nyelvű halotti beszédeket vizsgáltam, amelyek méltatottjai főnemesi és nemesi rangú hölgyek voltak. Túlnyomórészt katolikus hölgyekről készített beszédeket vizsgáltam, ugyanakkor a kritikai összehasonlítás érdekében közéjük vettem három – Darányi Krisztináról (1805 †), Gedey Kláráról (1748–1805) és Bánffy Teréziáról (1740–1807) szóló – református orációt is. A korszakkal kapcsolatban a protestáns felekezetek kutatása jóval dominánsabb, ezért is tartottam fontosnak a katolikusok előtérbe helyezését. Dolgozatom két nagyobb tematikus egységre tagolódik: először a vizsgálatban szereplő harminc beszédet teszem általános összehasonlító elemzés tárgyává, kiemelve a korszak sajátosságait és változásait, majd három hölgy halotti beszédét mutatom be mélyebben az anya és a hívő szerepre koncentrálni.¹⁰ Véleményem szerint e a dolgozat keretei között, így lehet a legjobban szemléltetni azokat a fejlődési folyamatokat, amiket vizsgáltam.

⁷ A harminc beszédet a függelék 1. táblázatában foglaltam össze.

⁸ A szűkebb időkeretet a vizsgált beszédek kiadási időpontjai isbefolyásolták. Az első beszéd az 1680-ban kiadott Báthory Zsófia parentációja, míg az utolsó az 1811-ben elhunyt Földvári Teréziáé.

⁹ *Joan Wallach Scott: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája.* In: Van-e a nőknek történelmük? Szerk. Joan Wallach Scott. (Feminizmus és történelem) Bp. 2001. 144–146.; *Bellághné Nagy Rózsa: A „jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben.* Erdélyi Múzeum, 68. évf. (2006) 3-4. sz. 94–106.; *V. László Zs.: Peldás asszonyok.* i.m. 213–237.

¹⁰ A három kiemelt hölgy Báthory Zsófia, Nádasdy Klára és Motesiczky Judit. A beszédekre a továbbiakban rövidített formátumban hivatkozom (*szerző: halott neve ... nyomtatás helye és ideje*) és Bak Borbála tanulmánya alapján betűhű átirást alkalmazok (*Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései.* Fons 7. (2000) 91–138.). Céloom ezzel a forrás leghitelesebb közlése, bizonyos nyomdatechnikai sajátosságokat elhagyva (néhány beszédben például nincs megkülönböztetve a rövid és hosszú ’ö’ betű, az egységes betűjelet viszont nem lehet számítógépen rekonstruálni, így a mai helyesírásnak megfelelően átirást alkalmaztam).

Katolikus nők halotti beszédei

A hosszú 18. század folyamán Európa-szerte számos filozófiai, teológiai és mentalitástörténeti változás ment végbe, amelyek egymásra is komplex hatást gyakoroltak. Dolgozatomban nem törekedhetek és nem is törekszem ezen változásoknak a részletes nyomon követésére, azonban néhány alapvető kulturális változásról szeretnék rövid áttekintést adni.

Számunkra a legérdekesebb kérdés, hogy miként változott a korszakban a nők társadalmi szerepének a megítélése. A középkorban a nőket csupán korlátozottan tekintették a társadalom hasznos tagjának. A középkori felfogás szerint a nők biológiailag alig különböztek a férfiaktól, azonban a 18. századra fontos változásnak tekinthető a két nem anatómiai szétválasztása.¹¹ A felvilágosodás korában a nők legjelentősebb feladatának továbbra is azt tartották, hogy gyermeket szüljenek és növeljék az állam hasznos tagjainak a létszámát, azonban az oktatás terén egyre nagyobb szerepet tulajdonítottak nekik. „A felvilágosodás [ugyanis] az új és jobb embert akarta kinevelni.”¹² Számos gondolkodó felismerte, hogy a kisgyermeknek lelkére életének első pár évében az anyja, illetve a nevelőnő gyakorolja a legnagyobb hatást és ezt egyre szélesebb körökben érdemesnek tartották kihasználni.¹³ Ehhez nyújtottak segítséget a 18. század során megjelenő tanácsadókönyvek és a mesék elterjedése, amelyek egyszerű megfogalmazásukkal és tiszta üzenetükkel megkönnyítették az anyák feladatát.¹⁴ Látni fogjuk, hogy ezek a változások a halotti beszédeken keresztül is remekül nyomon követhetőek.

A Magyar Királyság geopolitikai pozíciója szempontjából fontos megemlíteni, hogy a területén 1526-tól jelen lévő török uralmat és az ezzel járó folyamatos háborús állapotot a vizsgált korszak elejére sikerült megszüntetni, habár az Oszmán Birodalom katonái csak 1718 után vonultak ki teljesen. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető egy lassú, de folyamatos elszigetelődése a Királyságnak és Erdélynek az európai hatalmak soraiból, végül pedig a társadalom kénytelen volt beletörődni a Habsburg Monarchiába való tartós betagozódásba. Ezzel a nemesség felemelkedési és megélhetési lehetőségei is megváltoztak, illetve a viselkedési formájuk is. A bécsi orientációnak szükségességét a köznemesi famíliák is tapasztalták, ugyanis azok a családok, amelyek megmaradtak vármegyéjükben és nem

¹¹ *Jennine Hurl-Eamon: Women's Roles in eighteenth-century Europe. (Women's Roles through History) California–Colorado–England 2010. 3–5.*

¹² *Ulrich Im Hof: A felvilágosodás Európája. (Európa születése) Bp.1995. 184.*

¹³ *Jennine Hurl-E-: Women's Roles i.m. 6–7.*

¹⁴ Az életvezetési tanácsadókönyvekről bővebben lásd: *V. László Zs.: Példás asszonyok i.m. 91–106.* A mesék fontosságáról Lengyel Réka adott elől 2024. 10. 01-én A nő a társadalomban és a családban I. konferencián A lánynevelés egyik 18. századi sikerkönyve: Jeanne-Marie leprince de Beaumont Magasin d'enfants-jának magyar fordítása címmel.

igyekeztek a Habsburg udvar közelébe jutni, előbb-utóbb vagy rávették magukat egyfajta politikai közeledésre, vagy társadalmi stagnálás, esetleg lehanyatlás várt rájuk.¹⁵ A 17. század során egyre fontosabb reprezentációs szerephez jutottak az arisztokrata udvarok és a többi nyugat-európai országhoz hasonlóan kialakult az udvari kultúra a maga közéletiségével.¹⁶

Az általam vizsgált halotti beszédekben is megfigyelhető ennek a folyamatnak a kivetülése, hiszen a legtöbb katolikus nemesi család királyhűként a Habsburg-uralom támaszát jelentette. A feltétlen hűségről a halotti méltatók is gyakran tettek említést, például Báthory Zsófia halotti beszédében Kiss Imre így fogalmazott:

„Méltán mondottad Fölséges Királyunk, Bathori Sophia Feiedelem
Aszszony felől: [...] Imé „az erős Aszszony-állat.” Mert [...] erőssen
viselte magát haláláig Fölséged Hűsége, és Országá mellett.”¹⁷

A beszédben Kiss egyértelmű utalást tesz emellett Apafi Mihály, protestáns erdélyi fejedelem megkeresésére, illetve arra, hogy Zsófia fiát, I. Rákóczi Ferencet „gonosz praktikával elszakasztották tüle”.¹⁸ Mikor Zsófia és fia rekatolizált 1661-ben, I. Lipót külön levélben üdvözölte a volt fejedelemasszonyt, amit természetesen Kiss is beleírt a beszédébe.

A korszak elején lévő kuruc-labanc harcokban is bizonyíthatták hűségüket a nemesi családok. Gróf Koháry István például 1664-ben, tizenöt évesen foglalta el a csatában elesett apja helyét mint Léva kapitánya, és egészen 1682-ig harcolt a kurucokkal, amikor Thököly elfoglalta Füleket és fogságba esett. Több mint három évig raboskodott, de Thökölynek nem sikerült átállítani őt maga mellé.¹⁹ Kitartása és hűsége szinte legendává növelte családjának körében, és majdnem száz év múlva is felemlegették.²⁰ 1766-ban Telek József ferences rendi

¹⁵ *Vörös Károly*: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: Magyarország története. 1686–1790. IV/1. Szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. (Magyarország története tíz kötetben) Bp. 1989. 675–688.

¹⁶ *Várkonyi Gábor*: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...”. Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. [Bp.] 2007. 126.

¹⁷ Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Jegyz. Kecskeméti Gábor. Bev. Kecskeméti Gábor – Nováky Hajnalka. [Bp.] 1988. 232–233.

¹⁸ Magyar nyelvű halotti beszédek i.m. 232, 431.

¹⁹ *Beöthy Zsolt*: Képes Magyar Irodalomtörténet. Koháry István élete. (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/kepes-magyar-irodalomtortenet-beothy-zsolt-3180/vallasi-es-nemzeti-harcok-kora-protestans-kor-antireformacio-kora-nemzetietlen-kor-34B3/30-a-xvii-szazad-liraja-erdelyi-pal-37D4/kohary-istvan-elete-3813/>) letöltés ideje: 2025. 01. 10.)

²⁰ Koháry István imázsépítéséről és életéről bővebben lásd: *Hajzer-Módlí Éva*: Szerepek és imázsépítés. Koháry István, egy XVII. századi főúr társadalmi reprezentációs szerepe és politikai gondolkodásmódja. PhD-értekezés. (ELTE) Bp. 2018.

szereztes búcsúztatta el Koháry Évát (1691–1766), gróf Galántai Esterházi Antal özvegyét.²¹ Koháry István ebben a beszédben is megjelent, kitartása és a „pogányok” elleni hadakozása dicső hőssé emelte a parentációban.²² Hasonló katonai sikerek és udvarhűség a vizsgált korszakban Mária Terézia uralkodása alatt kapott hangsúlyosabb szerepet. Az 1744-ben eltemetett Szentgyörgyi Horvát Erzsébet beszédében például Szabó István²³ szónoklatának nagy részében nem az elhunyt, hanem annak férjére, Festetics József (1691–1757) kapitány katonai sikereire és vitézségére koncentrált.²⁴ Feleségének halálakor ugyanis a kapitány éppen Felső-Sziléziában harcolt hazájáért és a királynőért. A férj virtusainak hosszas taglalását Szabó azzal indokolta, hogy bár személyesen nem ismerte az elhunytat, Festetics hazafias viselkedése mindenkinek példát mutathat.²⁵

A beszédek végén lévő búcsúzásokban gyakran szólította fel a szónok az elhunyt nevében a hozzátartozókat és rokonokat az udvarhűsögre, az istenes életre, valamint arra, hogy ne felejtsek el őt. Kövesdy Boldizsár szombathelyi kanonok 1779-ben parentálta el Nagy Magdolnát, Rummy József feleségét.²⁶ Beszédének végén, a búcsúzásban felszólítja az elhunyt nevében familiáját, hogy a nemesi címerükön megtalálható szimbólumoknak megfelelően továbbra is dolgozzanak a hazáért és maradjanak udvarhűek, kövessék őseik példáját.²⁷ Ennél is erősebben jelent meg mindez az 1744-ben elhunyt és eltemetett Mikes Máriát (1721–1744)²⁸ búcsúztató beszédben. Balogh József²⁹ Mikes Mária nevében a búcsúzásban az uralkodóktól és az arisztokrácia elit

²¹ Koháry Éva gróf Koháry Farkas és gróf Rechberg Mária-Lujza lánya. Férje 1748-ban hunyt el, így harmincnégy évnyi házasság után még tizenhét évig élt özvegyen.

²² *Telek József*: [...] Csábrági, és Szitnyai Kohári Éva [...] Nyomt. Kalocsán [...] 1766. 19.

²³ Szabó István jezsuita pap és tanár 1695-től 1753-ig élt. Kolozsváron költészetet és retorikát tanult, majd tanított Kassán. Élete végén a nagyszombati Szent Adalbert szeminárium kormányzója és több városi rendház főnöke is volt. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. Szabó István. (https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/letoltés_ideje:2025.01.10.)

²⁴ Szentgyörgyi Horvát Erzsébet 1700-ban született, szülei Horvát József Vas vármegyei alispán és Szegedy Borbála. Festetics Józseffel 18 évesen házasodott össze és a parentáció szerint négy gyermekük született. *Nagy Iván*: Magyarország családai. V. Horváth család. (Szent-Györgyi). (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/otodik-kotet-356E/horvath-csalad-szent-gyorgyi-3BB3/>) letöltés ideje: 2025. 01. 10.)

²⁵ *Szabó István*: [...] Szent györgyi Horvát Erzsébet [...] Nyomt. Sopronban, [...] [1744.]

²⁶ Nagy Magdolna Martonfán született, szülei Nagy István és Tersztyánszky Jusztina, aki özvegyen nevelte fel Magdolnát, mivel férje korán elhunyt. Rummy József Vas és Zala vármegye *assessora*, két lányuk született.

²⁷ *Kövesdy Boldizsár*: [...] Feölső büky Nagy Magdolna [...] Nyomt. Sopronban [...] 1779. 34–35. A család több férfi tagja is katonáskodott, például Nagy Ignác és József kapitányok voltak és Csehországban harcoltak a temetés előtt.

²⁸ Mikes Mária gróf Göncz-Ruszkai Kornis Antal felesége, két gyermekük is született. Anyja gróf Galánthai Eszterházy Katalin, apja gróf Zabolai Mikes Ferenc volt. Tagja a Csillagkeresztes Dámák Rendjének.

²⁹ Balogh József 1701-től 1756-ig élt, jezsuita tanár és hittérítő Erdélyben. Kolozsváron tanult, majd ugyanitt tanított, illetve Ungváron, Pécsen és Kassán. Élete végén Marosvásárhelyen papnevelő és rendfőnök. *Szinnyei J.*: Magyar írók élete és munkái i.m. Balogh József (radnóti) (https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/letoltés_ideje:2025.01.11.)

tagjaitól köszönt el először, majd Mária Teréziának köszönte meg a sok jócselekedetet, végül megígérte, hogy gyermekei is hűek lesznek hozzá.³⁰

Mindemellett az általam vizsgált többi halotti beszédre is egyaránt jellemző volt, hogy ha a családban valamelyik tag, vagy esetleg az elhunyt valamilyen udvari tisztséget, méltóságot viselt, akkor azt mindenképpen kiemelte a prédikáló.

A temetésen elhangzott beszédek kinyomtatásával az elhunyt hozzátartozói, és családja még szélesebb körben tudta alkalmazni a nemesi reprezentáció eszközeit. Gyakran javította át, bővítette ki a szóban elhangzott parentációt a szónok, ha pedig több is elhangzott, akkor számos alkalommal összefűzték ezeket, és együtt nyomtatták ki.³¹ A nyomtatott beszédek vizuális elemei is kiemelt szerepet kaptak, számos beszédre jellemző a túldíszítettség és a cifra illusztráció.³²

A 18. század temetési szokásai és a gyászszertartás főbb elemeinek rendje alapvetően nem változott meg a 17. századhoz képest. Magát a temetést, mint ünnepet az életciklushoz kötődő ünnepségek sorába lehet sorolni.³³ A főúri temetési ceremóniában megjelenő vizuális elemeket főképp az elitkultúrától kölcsönözték az ünnepséget rendező főurak.³⁴ A szertartást az elhunyt akarata szerint rendezték meg, amennyiben hagyott hátra kapcsolódó rendelkezést. Ha nem hagyott, akkor a hagyományoknak és a család kérésének megfelelően szervezték meg, az egyháziak közreműködésével az ún. testamentumos urak.³⁵ A késő barokk korra jellemző túldíszítettség a felvilágosodás hatásának is köszönhetően lassan letisztult, egyszerűsödött. A vizsgált korszak elején a temetés az elhunyt házában vagy a kijelölt halottasházban kezdődött. A nagyobb szertartásokon volt felállított *castrum doloris* is, amelynek a közepén helyezték el a fekete lepellel letakart koporsót, amire selyem vagy papír családi címereket rögzítettek. Hasonló címereket és epicédiumokat osztogathattak a hallgatóságnak is.³⁶ A házban rendszerint tartottak egy szentmisét vagy prédikációt, elmondták az orációt és a búcsúztató verseket, majd

³⁰ Balogh József: [...] Mikes Mária [...] Nyomt. Kolosváron [...] [1744.] 29^r–30^r

³¹ Például az 1783-ban Bánffy Kata temetésén elhangzott két beszéd egybekötve lett kinyomtatva és így a kötet több mint 150 oldalas lett. Temetési oszlop [...] báró losontzi Bánfi Kata ur-aszszonynak [...] Nyomt. Marosvásárhely [1783.] (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/26645> letöltés ideje: 2024. 12. 22.)

³² Ilyen például Szinyei Erzsébet beszédének a végén látható angyal ábrázolás (3. kép), Nikházi Mária beszédének az elején látható díszítés (4. kép) vagy Horvát Erzsébet beszéde végén látható kép (5. kép).

³³ Az ünnepségeket három fő csoportba lehet sorolni: az első az életciklushoz és a profán társadalomba való belépéshez tartozik, a második az év ciklikusságával állt összefüggésben, míg a harmadik csoportot a nyilvános ünnepségek alkották. Lengyel Tünde: Főúri temetések és reprezentáció a kora újkori Magyarországon. In: Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Szerk. Balogh Judit – Pap József. (Konferenciák, műhelybeszélgetések XIII.) Eger 2016. 83.

³⁴ Szabó Péter: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. (Mikrotörténelem) Bp. 1989. 13–14.

³⁵ Szabó P.: A végtisztesség i.m. 13.; Lengyel T.: Főúri temetések i.m. 85–86.

³⁶ Szabó P.: A végtisztesség i.m. 48.; Lengyel T.: Főúri temetések i.m. 85.

következett az elhunyt elbúcsúzása szeretteitől, rokonaitól, jobbágyaitól.³⁷ Ezután a gyászolók együtt vonultak át a templomhoz. A gyászmeneten különböző szerepekre bontva vonulhatott a kíséret az előre megtervezett szerepeikben.³⁸ A templomnál elismételték a halotti ceremóniát, majd elkísérték a halottat az utolsó útján a sírig, ha nem a templomban lett eltemetve.³⁹ Ennek az alapsémának a sorrendje vagy főbb elemei tulajdonképpen nem változtak meg a 18. században, a temetés pompájának mértéke azonban mindvégig nagyban függött az elhunyt és családjának társadalmi státuszától. A halotti beszédek tehát akár többször is elhangozhattak és több szónok is mondhatta őket, de arra is találunk példát, hogy a prédikáció és az oráció részt más-más személy mondta el. A 17. század végére azonban a beszédek ezen két része egyre jobban egybe mosódott, ami a műfaj elvilágiasodásához vezetett. Ez a protestánsok fokozatos eltávolodását eredményezte, így figyelmüket az olvasók egyre inkább a szépirodalom felé fordították.⁴⁰

Míg a műfaj protestáns körökben a 16. század elején jelent meg, a 17. századra fellendült a számuk és a századfordulónál csökkent – legalábbis a német területeken,⁴¹ addig a katolikusoknál a halotti beszédekre jóval kisebb hangsúly tevődött a reformáció alatt. Alapvető különbségként kiemelendő a katolikusok és a protestánsok céljai a parentációkkal: míg a katolikusok a halott lelki üdvéért imádkoztak és ez került a beszédek központjába is, addig a protestánsoknál (főleg a reformátusoknál) az élők kerültek előtérbe, valamint a bűnről és a halálról való elmélkedés.⁴² Emellett a parentációk értékes része a prédikáló saját korának problémáira, vitáira tett megjegyzései, kiszólásai. A 16. és a 17. században számos alkalommal váltak a halotti beszédek prédikációi a reformáció vitáinak színterévé (például Magyar István és Pázmány Péter hitvitája a századfordulónál).⁴³ A század folyamán több katolikus teológus is

³⁷ V. László Zs.: Pélás asszonyok. i.m. 29–30.

³⁸ A barokk kor legnagyobb temetési ceremóniája és halotti pompája az 1652-es Esterházy fiúk temetésén volt, amikor a négy nagyvezekényi csatában elesett fiatalembert búcsúztatta gyakorlatilag az egész ország. A gyászmenetről fennmaradt korabeli képi ábrázolás és leíró forrás is. A temetésről és a csatáról bővebben lásd: Szabó P.: A végtisztesség i.m.; J. Újváry Zsuzsanna: „De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll.” A vezekényi csata és Esterházy László halála. Hadtörténelmi Közlemények. 119. (2006) 943–972.; Marti Tibor: Gr. Esterházy László – egy fiatal nyugat-dunántúli arisztokrata katonai karrierje. In: Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2014. 67-76.; Viskolcz Noémi: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. Művészettörténeti Értesítő 58. (2009) 245–269.

³⁹ Szabó P.: A végtisztesség i.m. 13.; Lengyel T.: Főúri temetések i.m. 85.; Farkas Noémi Tünde: „Et moriemur”. Az halálnak képe, halotti beszédben lerajzolva. A megfigyelt és megfigyelő helyzete a halotti beszédben és a temetési szertartás reprezentációján keresztül. In: Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelő lehetőségei. Szerk. Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Veronika Katalin. (Kommunikáció- és kultúratudományi tanulmányok) Bp.– Pécs 2009. 232.

⁴⁰ V. László Zs.: Pélás asszonyok i.m. 24, 35–36.

⁴¹ V. László Zs.: Pélás asszonyok i.m. 23–24.; Kecskeméti G.: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet i.m. 137–140.

⁴² V. László Zs.: Pélás asszonyok i.m. 25.

⁴³ Kecskeméti G.: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet i.m. 146–148.

vitázott a homiletika gyakorlatiasabb problémáiról és a prédikáció elméletéről.⁴⁴ Az első magyar nyelvet is tartalmazó katolikus szertartáskönyv 1583-ban jelent meg, majd bő 10 évvel később, 1596-ban lett újra kiadva, amihez már csatoltak egy halotti prédikációt is.⁴⁵ A katolikusoknak az elsődleges feladata volt legitimálni a halotti prédikációt és tartalmát a Biblia alapján. Baranyai Pál még a 18. század elején is kitért erre két kötetes gyűjteményében.⁴⁶

Az általam vizsgált halotti beszédek időben valamivel több mint 130 évet ölelnek fel. Területi eloszlásuk a vizsgált időszakban változó, a 18. század első felében főleg Kassán (8 darab) és Nagyszombaton (4 darab) jelentek meg a beszédek, míg a század második felére Sopronra (3 darab), illetve a 19. század elejére Kolozsvárra (5 darab) helyeződött át a hangsúly, legalábbis az általam vizsgált gyűjteményekben így módon maradtak fenn 18. századi női halotti beszédek.⁴⁷ Sopron mellett jelentek meg beszédek Pesten, Budán és Komáromban is, ami a kulturális fellendülésüket és a nyomdaipar fejlődését is tükrözi.⁴⁸

A beszédek alapján nem csupán egy-egy nő életútját követhetjük nyomon, hanem akár az egész família történetét, sorsát is. A 18. század folyamán előtérbe került a műfajban az oráció, azaz a világi szónoklat, amelynek legfontosabb célja a család reprezentációja volt.⁴⁹ Ez főként a régi főnemesi családok számára volt különösen fontos, ám az újonnan felemelkedő famíliák is nagy hangsúlyt fektettek rá. Ősi családok kihalásánál is kulcsszerephez juthattak a halotti beszédek, például Báthory Zsófia halálával kihalt a több száz éves Báthory család. Természetesen a beszéd központi témája a családot megrontó körülmények és az utolsó, ám legnagyobb női tagjának élete és halála. Motesiczky Judit beszédében, amely több mint száz évvel később hangzott el, ugyanúgy megjelenik ez a nemesi büszkeség. Nagy József a beszéd első felében, amikor elkezd bemutatni Judit példaértékű életét, rögtön a Motesiczky familia dicséretével indít (bár azt is hozzá kell tenni, hogy némiképp álszerény módon a „Nem emlétem az ő főbb Rendből lett eredetét...”⁵⁰ indítással teszi mindezt). A beszédek végén közreadott búcsúzásokból akár egész családfák is kirajzolódhatnak, amelyek genealógiai kutatásokhoz, sőt

⁴⁴ Bővebben lásd: *Kecskeméti G.*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet i.m. 106–113.

⁴⁵ *Kecskeméti G.*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet i.m. 143–144.; az 1583-as kiadás az RMK I. 204. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0204-RM_I_4r_0013-01/?pg=0&layout=s) alatt található meg, az 1596-os pedig az RMK I. 284. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0284/?pg=0&layout=s) alatt

⁴⁶ *Kecskeméti G.*: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet i.m. 221.; *Baranyai Pál*: *Imago vitae et mortis: az életnek és halálnak képe, avagy Halotti prédikációk...* [kiad.] Mártonffy György. Nagyszombat 1712.

⁴⁷ A vizsgált forrásbázis az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban található meg.

⁴⁸ Az általam használt halotti beszédek területi megoszlását az 2. ábra mutatja a függelékben. Kiegészítésként Kecskeméti Gábor és V. László Zsófia adatait használtam fel.

⁴⁹ *V. László Zs.*: *Példás asszonyok* i.m. 23–24.

⁵⁰ *Nagy József*: [...] Motesiczky Judit asszonyinak [...] Nyomt. Komáromban [1796.] 13.

akár mikrotörténeti vizsgálatokhoz egyaránt hasznosak lehetnek.⁵¹ Az egymással így összekapcsolódó halotti beszédekben keresztül végig lehet követni egy-egy generáció életét és emlékeztétét. A reprezentációból kifolyólag szinte az összes beszédben megjelent valamilyen formában az elhunyt és a vele rokonságban álló családok nemesi címerei. A katolikus beszédekben a címereknek központi szerepet szántak, főleg a vizsgált korszak elején. Báthory Zsófia és Nádasdy Klára beszédének szerkezete a nemesi címer képeinek megszemélyesítése köré épült fel, míg a vizsgált korszak végére ezt teljesen elhagyták és kizárólag említés szintjén kerültek szóba.

A vizsgált halotti beszédekben a házi nevelés és oktatás eltérő mértékekben került szóba. Báthory Zsófia rekatolizálása után, 1671-ben bezáratta a sárospataki református iskolát, diákjai (mintegy 100 fő) pedig a tanárokkal együtt Debrecenbe, majd Gyulafehérvárra mentek. Előtte heves vitákat folytattak a reformátusok Báthoryval és két jezsuita páterrel, Sámbar Mátyással és azzal a Kiss Imrével, aki Báthory Zsófia halotti beszédét mondta el az egykori fejedelemasszony fölött. Az iskolát majd csak 1700 után tudták újra reformátusok működtetni Kassán.⁵²

Csáky Krisztina (1706–1736) temetésén három szónok is beszélhetett és mind a három nyomtatásra is került. Károlyi Sándor⁵³ beszéde különösen érdekes, mivel bővebben kitért az elhunyt gyermekeinek nevelésére. Csáky Krisztinának három lánya és egy fia volt a szónok szerint, akiket az elhunyt maga nevelte egészen haláláig. „17.o.

Nádasdy Klára beszédében Kiskóss utal arra, hogy az elhunyt házában „sok szép számtalan nemes iffiak, kik Molnári háznál tanultatok, patvariáskodtatok”.⁵⁴ A 19. század elején Haller Karolina gyászverseiben Elekes János az elhunyt egyik legfontosabb cselekedetének mutatta be a „tudománytalanok” oktatását. Emellett Haller számos szegény diák oktatását fizette.⁵⁵

A 19. század eleji reformátusoknál saját gyermekeik nevelése kerül középpontba és jóval erőteljesebben mondták ki ezt az elvárást, mint a katolikusok. Számukra az anya elsődleges feladata a gyermek nevelése volt a hitre és a tudományokra. A protestánsok az anyaságot

⁵¹ Például az 1750-ben Zichy Klára felett elmondott beszédben a búcsúzás 14 oldalon keresztül tart és egy rendkívül széles családfa rajzolódik ki belőle. *Vörös Dániel*: [...] Zichy Klára asszonynak, [...] Nyomt. Győr [...] 1750. 24–38.

⁵² *Köpeczi Béla*: Nevelés és oktatás a XVII. század második felében és a XVIII. század elején. In: *A magyar nevelés története I.* Szerk. Horváth Márton. Bp. 1988. 91.

⁵³ Károlyi Sándor 1669-ben született és 1743-ban hunyt el, kiskorában Báthory Zsófia udvarában tanult, majd Kassán és Pozsonyban. A 18. század elejének egyik sikeres magyar hadvezére volt. Ezen beszéde fontos lehetett neki, hiszen az elhunyt férjének, Károlyi Ferencnek volt az apja. *Szinnyei J.*: Magyar írók élete és munkái i.m. Károlyi Sándor (nagy-károlyi gróf) (<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> letöltés ideje: 2025. 01. 09.)

⁵⁴ *Kiskóss Mihály*: Tekéntetes és nemzeti Nádosi Klára asszonynak [...] Nyomt. Sopron 1765. 14. 'patvariás' = itt: ügyvédgyakornok

⁵⁵ *Elekes János*: [...] Haller Karolina asszonynak [...] Nyomt. Kolozsvár 1809.

tekintették a női élet beteljesedésének.⁵⁶ Hasonló szemlélet megjelenését tapasztalhatjuk a katolikus beszédekben is a vizsgált korszak végére, habár a katolikusok sokkal visszafogottabban nyilvánultak meg e téren.

A női ideál

A harminc vizsgált beszédből három hölgyet emeltem ki, ezeken keresztül mutatom be a meghatározott időben végbement változásokat. A tárgyalt korszak elejéről Báthory Zsófia (1629–1680) beszédét, a közepéről Nádasdy Kláraét (1685–1765), a végétől pedig Motesiczky Juditét (1737–1796) választottam ki. Mielőtt elkezdem a kijelölt témákat elemezni érdemesnek tartom bemutatni pár mondatban a parentációkat megíró és elmondó férfiakat is a teljesebb kép felvázolása érdekében.

Báthory Zsófia beszédét Kiss Imre⁵⁷ fogalmazta meg majd adta elő 1681-ben Kassán, a jezsuita templomban, de már 1680-ban megjelent nyomtatásban.⁵⁸ Kiss az elhunytal jó kapcsolatot ápol, évekig az udvari papja volt. Bizalmas viszonyukat alátámasztja az a tény is, hogy 1662-től, azaz közvetlenül a rekatolizációjuk után fia nevelője és a család gyóntatója volt.⁵⁹ 1677-ben I. Rákóczi Ferenc temetésén is ő prédikált.⁶⁰ Egyes protestánsok, köztük Cserei Mihály szerint Kiss éveken keresztül kihasználta a volt fejedelemasszony gazdagságát. A jezsuitát még azzal is meggyanúsították, hogy a maga részére meghamisította az elhunyt asszony végrendeletét és családi ékszereket vett magához.⁶¹ Az mindenesetre tény, hogy Báthory halála után Zrínyi Ilonával erős ellentét támadt köztük a temetés lebonyolítása és a végrendelet kérdéseiben.⁶²

⁵⁶ V. László Zs.: Peldás asszonyok i.m. 173–177.

⁵⁷ Kiss Imre (1631–1683) Nagyszombaton és Grácban tanult, majd teológiát tanított Kassán és Nagyszombatonban. Tizenhét évesen lépett be a jezsuita rendbe, hitvitában is részt vett, számos vitairata jelent meg nyomtatásban. Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból i.m. 427.; Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái i.m. Kiss Imre. (<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>) letöltés ideje: 2025. 01. 09.)

⁵⁸ Meszlényi Antal: Báthory Zsófia élete és végrendelete. Regnum. Egyháztörténeti évkönyv 3. (1938–1939) Bp. 1939. 229.; Lehoczky Tivadar: Történeti kalászatok V. Báthory Zsófia gyászjelentése. Századok 3. (1869) 329.

⁵⁹ Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból i.m. 427.

⁶⁰ Kiss Imre: Midőn a' méltóságos Rakoczi Ferencz [...] páter Kyss Imre Jesuita [...] Nyomt. Lötzen [1677.]

⁶¹ Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból i.m. 427.

⁶² Bővebben lásd: Meszlényi A.: Báthory Zsófia i.m. 225–266.; Barta M. János: Megkésett „történelmi igazságszolgáltatás?” Báthory Zsófia végrendelete (1679) és fiókvégrendelete (1680) eredetiségének és törvényességének kérdéséhez. FONS 30. (2023) 2.sz 181–223.

Nádasdy Klára⁶³ beszédét Kiskóss Mihály adta elő 1765-ben Szenttamásiban, a Sallér család templomában. Kiskóss Vas vármegyei plébános volt és számos halotti beszéde fennmaradt.⁶⁴ Ilyen például, az általunk vizsgált beszédhez időben közel álló, 1767-ben parentált és nyomtatott halotti beszéd gróf Széchényi Antal részére.⁶⁵ Kiskóss életéről sajnálatos módon nem maradt fent sok adat. 1742-től Salköveskút plébánosa, valószínűsíthetően egészen 1771-ig, mivel ekkor lett Tóth József az új plébános.⁶⁶ Az 1742-es dátumot a Nádasdy Klára felett elmondott beszédének egyik félmondata is alátámasztja, ami szerint 1765-ben már több mint 20 éve volt „papi szolga” Kiskóss.⁶⁷

Motesiczky Judit beszédét Nagy József mondta el 1796-ban. Nagy József Zala vármegyében született 1753-ban, majd Kőszegen és Győrött tanult. Győrben egy évig tanított is, majd 1778-ban Szily János püspöki szertartójává és titkárává nevezték ki. 1790-ben kanonok és rektor lett, három év múlva azonban konfliktusba került Szilyvel és az eltávolította rektori állásából. Ez azonban nem akadályozta meg Nagy József érvényesülését, sőt Szily temetésén ő parentálta el a szombathelyi egyházmegye első püspökét. Sikerességét mutatja többek között az 1800-ban tartott Szent István ünnep is, ahol Nagy mondta el a magyar nyelvű dicsőítő beszédet. Haláláig, azaz 1810-ig igen jelentős szerepe volt egyházmegyéjének történetében és irányításában, nagy hatást gyakorolt a 19. század első felének fiatal pap nemzedékére a térségben.⁶⁸ Már 1816-ban megírták életrajzát az Erdélyi Múzeumban.⁶⁹ A rövid életrajz után Nagy egyik beszédét is csatolták, amelyet 1806-ban mondott el a vasi vármegyei gyűlésen a magyar nyelv művelésének kérdéséről. A szöveg Nagy modern és patrióta jellegű politikai világnézetéről tesz tanúbizonyságot, ugyanis beszédében erőteljesen kiállt a magyar nyelv művelésének támogatása mellett és használatát a törvényszékeken, illetve a kormányzatban is szorgalmazta.⁷⁰

A halotti beszédekben is megjelenik a női ideálok megvalósíthatatlanul komplex képe, mellyel egy soha el nem érhető eszményt festettek le a prédikáló férfiak. A nőies jellemvonások számos alkalommal tematizálódnak, sőt kiemelésükkel tovább hangsúlyozzák fontosságukat. A

⁶³ Nádasdy Klára idősebb Jakabházi Sallér István felesége, szülei Meszlényi Éva és Nádasdy Tamás, a Nádasdy família köznemesi ágából.

⁶⁴ Szinnyi J.: Magyar írók élete és munkái i.m. Kiskóss Mihály. (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyi-jozsef-7891B/k-8D2C5/kiskoss-mihaly-9005D/>) letöltés ideje: 2024. 12. 17.)

⁶⁵ Kiskóss Mihály: [...] Széchényi Antal [...] élő nyelvvel hirdetett Kiskos Mihály [...] Nyomt. [H. n.] 1767.

⁶⁶ Magyar Katolikus Lexikon. I–XVII. Bp. 2006. XI. 824.

⁶⁷ A szövegben Kiskóss így fogalmaz: „én 25. esztendő Papi szolga”. Ezt tulajdoníthatjuk annak, hogy Kiskóss valóban 1740-ben lett felszentelve káplánnak. Kiskóss M.: Nádosdi Klára i.m. 14. A salköveskúti plébániai iratai ma a Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár IV. 118 fondja tartalmazza.

⁶⁸ A szombathelyi egyházmegye története. 1777–1935. Történelmi névtár. I–III. Szerk. Géfin Gyula. Szombathely 1935. III. 286–287.

⁶⁹ Kresznerics Ferenc: Nagy József, szombathelyi fő-prépost élete. Erdélyi Múzeum 5. (1816) 76–87.

⁷⁰ Kresznerics F.: Nagy József i.m. 87–91.

halotti beszédek egyik fontos eleme volt a halott példamutató életének bemutatása és a hallgatók tanítása. Utóbbi ugyan a protestáns beszédekben hangsúlyosabb, ám a katolikus parentációk is alkalmazták.⁷¹ A beszédek alapján a nő legfontosabb tulajdonsága természetesen a vallásosság volt, tehát Isten szeretete és félelme, valamint az igaz hit megélése. Ezzel szorosan összekapcsolódik a legtöbb felsorolt személyiségjegye és követendő viselkedés. A nőnek alázatosnak, könyörületesnek, tisztának, kegyesnek, mértékletesnek és ájtatosnak kellett lennie.

Kiss Imre beszédében többször kiemeli az elhunyt okosságát, igaz hitét, királyhűségét és hazafiasságát. Ez utóbbi egészen egyedülálló, amit Báthory rangjával magyarázhatunk, hiszen a vizsgált beszédek elhunytjai közül csak ő volt fejedelemszony. Ennélfogva parentációjában hangsúlyosan szerepel politikai karrierje is. Kiss beszédét a Báthory család címerén látható három sárkányfog képe köré építette fel. A három fog az elhunyt három legfontosabb tulajdonságát szimbolizálta, ami a parentáció szerint a hit, reménység és szeretet. Az első fejt ki a leghosszabban, a másik kettő közül a reménység gyakorlatilag a már említett Habsburg-hűséget és nemzeti magatartását jelenti, míg a szeretet a saját lelki üdvéért véghez vitt jó cselekedeteket. Királyhűségét I. Apafi Mihály eredménytelen megkeresésével mutatta be a jezsuita rétor, ugyanis valószínűsíthetően hozzá kerültek a levelek vagy Báthory halála után vagy még az ő életében.⁷² Kiss szerint mások, leginkább külföldiek „angyalnak” hívták az elhunytat, mivel fejedelemszonyként is szerény maradt. A volt fejedelemszont egy sokat szenvedett, de lelkileg erős nőnek mutatja be a beszéd, akinek egész életében hite volt a legfontosabb. Jó cselekedeteit bővebben nem fejt ki Kiss.⁷³

Kiskóss Mihály beszédében több alkalommal kiemeli az elhunyt jó erkölcsét.⁷⁴ Nádasdyt a bibliai Rebekához hasonlítja, aki nemcsak szép volt, hanem okos, ájtatos, tiszta és istenfélő is. Az Úr őt teremtette Ábrahám fiának, Izsáknak tökéletes társaként és ehhez hasonlóan volt Klára tökéletes társa férjének, Sallér Istvánnak.⁷⁵ Sallér özvegyének temetése előtt pár hónappal hunyt el, így fiuk gyásza még friss lehetett, amikor elvesztette anyját is. Kiskóss szenvedélyesen festi

⁷¹ A halotti beszédek tartalmi egységeit bővebben lásd: *Kecskeméti G.*: Prédikáció, retorika, irodalomelmélet i.m. 168.; *V. László Zs.*: Pélás asszonyok i.m. 35–47; *Farkas Noémi Tünde*: Halotti beszéd, nyelvhasználat, retorika. A Teleki Tékában fellelhető 18–19. századi erdélyi halotti beszédek feldolgozásának módszerei és problémái. In: „Alattad a föld, fölötted az ég...”. Források, módszerek és útkeresés a történetírásban. Szerk. Balogh Margit. (Tanulmányok – Konferenciák) Bp. 2010. 33–36.

⁷² „Nálam a’ Levelek, melyekben Királya Hűségétől elszakasztani igyekeztek” *Kiss Imre*: [...] Bathori Sophia Asszony[...] Nyomt. Nagy-Szombatban [...] 1680. In: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Jegyz. Kecskeméti Gábor. Bev. Kecskeméti Gábor – Nováky Hajnalka. [Bp.] 1988. 232–233.

⁷³ *Kiss I.*: Bathori Sophia Asszony i.m. 233.

⁷⁴ Például: „a’ ki őtet esmérte, tudgya, egy jó erkölcsű Asszonnak” vagy „jó erkölcsű, emberi testben lelki jegyest keresek [...] itten koporsójában tétetett T. Nádasdi Klárát, [...] föl találtam”. *Kiskóss Mihály*: Nádosdi Klára i.m. 11, 13–14.

⁷⁵ *Kiskóss M.*: Nádosdi Klára i.m. 13–14.

le a fiatalember fájdalmát, anyját pedig „nevelő kegyes Dajkájának” nevezi.⁷⁶ Ez, bár nem állapíthatjuk meg teljes bizonyossággal, jelentheti azt is, hogy Klára részben vagy teljesen maga nevelte, dajkák nélkül fiát kiskorában. Mindenesetre Kiskóss ezt a képet sugallja a hallgatóság felé, ezzel beleilleszkedve a század során egyre erősödő mentalitásba, amely elítélte a dajkák felfogását.

Motesiczky Judit beszédében Nagy József szintén az istenfélelmet helyezi a középpontba, ezt tartja a legfontosabbnak, ugyanis „az Istenfélő Aszszonyoknak különös ditséreték tulajdoníttatnak az Írásban.”⁷⁷ Nagy azzal folytatja gondolatmenetét, hogy az istenfélelem az igaz és jó erkölcs gyökere, amelyet az elhunyt már kisdéd korában „szívében óltotta”.⁷⁸ Motesiczky tehát már fiatalkorától kezdve ártatlan, tiszta, erkölcsös, szorgalmas az „erköltsős életnek gyakorlásában”, tiszteletteljes és szeretettel teli volt.⁷⁹ Amikor az apácáknál volt „csak külső öltözete különböztette az többi Apáca Szűzeiktől”,⁸⁰ viselkedésével és magatartásával teljesen beolvadt az új közegbe. Szorgalmasan elmélkedett a vallási kérdésekről, buzgón imádkozott és böjtölt. Itt tanulta meg feladni saját akaratát, így győzedelmeskedett önmagán, amit Nagy igen dicséretesnek tartott. Véleménye szerint ez sokkal nagyobb győzelem, mint fegyverrel megnyerni egy csatát. Ezután egész életében behódolt a felette álló férfiaknak, elsősorban természetesen férjének. Még özvegysége alatt is férje akaratától függött, mivel gazdaságában mindent úgy igazított, ahogy azt Sallér István tette életében. Legalábbis Nagy József ezt állítja.⁸¹ A halotti rétor értesülései szerint Motesiczky Juditnak fiatal korában és idősebben egyaránt jó híre volt az egész országban, soha senki nem mondott róla rosszat. Sose járt el otthonról, özvegységében is hűséges volt férjéhez és sosem öltözött hivalkodóan.⁸² Ez a felsorolás a műfajra jellemző „holtakról csak jót” felfogás jegyében született. A túlzásoktól való tartózkodásra szinte alig találhatunk példát,⁸³ a kezdetektől fontos eleme volt a beszédeknek az ideálok megjelenítése.⁸⁴

⁷⁶ Kiskóss M.: Nádosdi Klára i.m. 4.

⁷⁷ Nagy J.: Halottas beszéd i.m. 14.

⁷⁸ Nagy J.: Halottas beszéd i.m. 15.

⁷⁹ Nagy J.: Halottas beszéd i.m. 14–15.

⁸⁰ Nagy J.: Halottas beszéd i.m. 17. Sajnálatos módon forráshiány és alulkutatottság miatt nem sikerült kideríteni, hogy az orsolyitáknál vagy a klarisszáknál tanult-e.

⁸¹ Motesiczky Judit és férjének levelezése megtalálható az MNL OL P 286 I. 7. 13. és 14. tételnél, érdekes témabővítési lehetőségnek ígérkezhet ezek összehasonlítása a halotti beszédben megjelenő képpel. Motesiczky saját kézzel írta magyar nyelvű leveleit férjének és rokonainak, ami alátámasztja műveltségének tényét.

⁸² Nagy J.: Halottas beszéd i.m. 17–18, 26–27.

⁸³ Ebből a szempontból fennmaradt a 18. század közepéről egy rendkívül érdekes beszéd, amelyben a névtelen szerző nyíltan kritizálja az elhunyt bűnös cselekedeteit. Szókimondása egyedülálló, beszéde kivételnek számít a műfajban. Bővebben lásd: *Kecskeméti Gábor*: Rettenetes utolsó szempillantás. In: Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére. A 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai. Szerk. Horváth Zita. (Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica. tom. XIII. fasc.1) Miskolc 2008. 31–39.

⁸⁴ Lengyel T.: Főúri temetések i.m. 85.

Ezzel összefüggésben az összes beszédben kiemelik a dicsérendő vallásos cselekedeteket. Többek között ilyen 'jó cselekedet' az alamizsnálkodás, a buzgó imádkozás, a szegények és szerzetesek, vagy akár özvegyek megsegítése, és végül természetesen az egyház részére felajánlott pénz és termény adományozás. Ez utóbbit tételesen is felsorolták a szónokok, sokszor megszépítve vagy elhallgatva az adomány nagyságát.⁸⁵ A laikus női tulajdonságoknál visszatérőnek tekinthető a szelídség, mértékletesség, szemérmesség, öröm, (lelki) okosság, békesség, ezek mellett pedig a szeretettel való teljesség. A békességes tűrést számos alkalommal (mai szemmel nézve) radikálisan értelmezve példa értékűnek tartották és követendő mintának bizonyult, ha egy nő senkinek sem szólt fizikai vagy érzelmi fájdalmáról, bánatáról és csendben elviselte azt.⁸⁶ A legideálisabb viselkedésformája az igaz keresztény nőnek a teljes alávetettség volt.⁸⁷ Ez alatt nemcsak a férjének való alávetettséget értették, hanem a szülőknek, tanítóiknak, Istennek és alapvetően minden rangban felette álló személynek való teljes behódolást, a saját akaratukról való önkéntes lemondással együtt. Legszembetűnőbben Motesiczky Judit halotti beszédében fejtette ezt ki Nagy József. Ezzel szemben egy református beszédet említenék 1783-ból. Bánffy Kata felett hangzott el két beszéd, amelyet Borosnyai Lukács Simon, majd testvére, György adott elő. Előbbinek beszédében azt olvashatjuk, hogy a legideálisabb házasságban a férfi és a nő egyenlő, békében és barátságban élnek. Ennélfogva a nő is részt vesz a gazdálkodásban, amihez meg kell tanulnia a hét szabad művészeteket, mivel azokat tudnia illik a jó gazdaasszonynak.⁸⁸ A tökéletes házasságnak pedig nem csupán a gyermeknemzést kell szolgálnia, hanem a paráznaság eltávolztatását és a kölcsönös segítségnyújtást is.⁸⁹

A beszédek számos jellemvonását három női ideálban foglalták végül össze a katolikus beszédek: a jó, a bölcs és az erős asszony képében. Jó asszonyok sokan lehettek, ám bölcsökké csak azok válhattak, akik a keresztényi tanítást jól ismerték, erősekké pedig, akik lelki erővel

⁸⁵ Például Szentgyörgyi Horvát Erzsébet beszédében Szabó István 1744-ben kifejti, hogy az elhunyt milyen szerzeteseknek, templomoknak mikor és (két kivétellel) mennyit adományozott, sőt Szabó szerint Erzsébet a „Szent Kuti” szerzeteseknek halála előtt 3000 forint értékű adományt tett. Andrásy Klára méltatásánál a halotti szónok neki és férjének tulajdonította több egyházi épület felépítését is. Ezzel szemben megemlítendő példa Barkóczi Krisztina beszéde, amit Molnár András adott elő 1733-ban és az elhunyt keze által készített papi öltözetet és templomdísz emeli ki.

⁸⁶ Ez megjelenik például Mikes Mária beszédében is. *Balogh J: Mikes Mária i.m. 22^v.*

⁸⁷ Érdekes kérdés lehet, hogy a korban a többi vallásban előjött-e ugyanilyen erősen az alávetettség kérdése, illetve, hogy a katolikusoknál ez meddig volt ennyire hangsúlyosan jelen.

⁸⁸ Temetési oszlop [...] báró losontzi Bánfi Kata i.m. 66–73.

⁸⁹ *V. László Zs.: Peldás asszonyok i.m. 163.*

bírtak.⁹⁰ A közérthetőség növeléséért volt, hogy ezeket tételesen sorolták fel,⁹¹ ám a költői képek használata is népszerű volt az előadók köreibben. Ez a műfaj szépirodalmi igényét is tükrözi. Gyakran az elhunyt famíliájának nemesi címerét használták fel ezekhez, a rajtuk lévő állatokat, jelképeket előszeretettel személyesítették meg. Ezzel a család nemesi reprezentációját hangsúlyozták, színesebbé tették az elbeszélésmódjukat és nagyobb hatást gyakoroltak a hallgatóságra, mivel a fekete lepleken, amiket a halotti pompához használtak, általában látható volt a családi címer is.⁹² A katolikus beszédekben visszatérő kép az a bölcs és erős asszony, aki a maga (lelki) házáat építi.⁹³ A kifejtésnél különböző megoldásokkal éltek a prédikálók, a központban azonban mindegyiknél az Istennek tetsző élet és halál állt.

Az anya

A 17. század végén a társadalomnak kevesebb elvárása volt még a nemesi nők felé, mint egy évszázaddal később. A 18. század során fokozatosan a nők és a nőkérdés felé fordult a figyelem.⁹⁴ A nőkérdés megjelent a 19. század eleji halotti beszédekben is. A katolikus parentációk közül az 1809-ben elhangzottat emelném ki, amit Biró Márton mondott el Kapi Éva felett.⁹⁵ Beszédében Biró erőteljesen leszögezte, hogy az asszonyok is emberek, hiába gondolja úgy „némely híg-eszű férfi”, hogy nem.⁹⁶ Ugyanez a kérdés megjelent már a 18. század második felében is, például az 1783-ban megjelent *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek [...]* című vitairat és az erre válaszoló pamflet szintén ugyanehhez a diskurzushoz kapcsolódott.⁹⁷ Alapvetően a 18. század közepén azt, hogy egy nőt hogyan

⁹⁰ Ennek fejtegetését olvashatjuk például Zichy Klára halotti beszédében (*Vörös Dániel*: [...] Zichy Klára i.m. 10.), a Kapi Éva felett elmondottban (*Biró M.*: Kapi Éva i.m. 7.) vagy Mikes Mária parentációjában is. (*Balogh J.*: Mikes Mária i.m. 8^v)

⁹¹ Ilyen felsorolást találunk még a 19. század elején is, például az 1809-ben eltemetett Wachtler Júlia beszédében. A listával Juranits Antal fiatal lányoknak és feleségeknek szeretne segíteni, hogy férjeiknek jobb társuk lehessenek. *Juranits Antal*: Vaechtler Julia [...] Nyomt. Pest 1809. 15.

⁹² A halotti pompát az általam vizsgált katolikus beszédek alapján nehézkesen lehetne rekonstruálni, a nyomtatott szövegekben viszonylag kevés utalást találtam erre vonatkozóan. Ilyen utalást olvashatunk például az 1766-ban temetett Koháry Éva beszédében, amiben Telek József részletesen leírta a fekete halotti lepleken lévő családi címet vagy az 1744-ben temetett Mikes Mária beszédében, ahol Balogh József beszéde indításakor felszólítja a trombitásokat, hogy hallgassanak el.

⁹³ Ez a kép adta a beszéd alapszerkezetét az 1718-ban eltemetett Koháry Judit parentációjának, 1728-ban Andrásy Klárának, 1766-ban Koháry Éváéknak és 1809-ben Kapi Éváéknak is megjelent.

⁹⁴ A megjelenő nőkérdés széles irodalmából most csak párat emelnék ki. *V. László Zs.*: Pélás asszonyok i.m. 83–203.; *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből.* I–II. Szerk. Fábri Anna. Bp. 1999. I.; *Kéri Katalin*: Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon. Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással. Pécs 2018.

⁹⁵ Biró Márton (1759–1823) minorita áldozópap, 1818-tól élete végéig a Miskolci Római Katolikus Gimnázium igazgatója. *Szinnyei J.*: Magyar írók élete és munkái i.m. Biró Márton (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/b-79D0E/biro-marton-7CD98/>) letöltés ideje: 2025. 01. 08.)

⁹⁶ *Biró Márton*: [...] Kapivári Kapi Éva [...] Nyomt. Kolo'sváron 1812. 11.

⁹⁷ *A nő és hivatása* i.m. 23–28.; *V. László Zs.*: Pélás asszonyok i.m. 127.

értékeltek, vagy kiugró esetekben egyáltalán embernek titulálták-e vagy sem nagyban meghatározta a neveltetésük. Külön leánynevelő intézetek azonban, mint köztudott, csak a 19. század végére alakultak ki, ami mutatja az általános felfogást, ami szerint nem szabad a nőket azonos képzéssel illetni, mint a férfiakat, sőt a túl művelt asszony akár ártalmas is lehet.⁹⁸

Természetesen a vizsgált korszak elején is az első és legfontosabb feladata a nőnek a szülés volt, az igazán rangos családoknál a dajka és nevelőnő fogadása volt a bevett szokás. Az anya ugyan felügyelte a nevelőket, ám a gyermekkel végsősoron nem ő foglalkozott, nem ő nevelte.⁹⁹ Ez lassan megváltozott a 18. század során. Mint már említettem, kormányzati és értelmiségi körökben is felismerték az oktatás első lépcsőjének, a szülők példamutatásának és nevelésének fontosságát. A szülőknek és elsősorban az anyának inntól kezdve sokkal nagyobb felelőssége volt utódának nevelésében. A halotti beszédekben ezt a század elején még számos alkalommal azzal merítették ki, hogy az elhunyt vallásos életre nevelte és tanította gyermekeit. Ez a katolikus beszédek műfaji sajátosságának is betudható, hiszen egy mélyen vallásos papnak vagy szerzetesnek ez volt a legfontosabb, ám meglátásom szerint már magát a tényt is fontos kiemelni, hogy ez az ideál előkerült a beszédek túlnyomó többségében.¹⁰⁰ A század második felében már Magyarországon is előtérbe kerül az az elvárás, hogy ne fogadjon dajkát az anya.¹⁰¹ 1744-ben Balogh József a protestánsokhoz hasonlóan emelte ki a gyermekek korai nevelésének és a szülők, legfőképpen pedig az anyák szerepének fontosságát. Röviden kifejtett nézete szerint ugyanis a gyermekek első éveiben tanultak egész életére meghatározóak lesznek.¹⁰² Ez a modern felfogás azonban még nem vált ekkor általánossá sem a katolikusok, sem a társadalom körében.

Mint ahogy már említettem, Nádasdy Klára halotti beszédében Kiskóss Mihály kiemeli, hogy az elhunyt fiát az asszony maga dajkálta. A búcsúzásban pedig fiának és feleségének, Motesiczky Juditnak még nevelési tanácsot is hátrahagyott, nehogy unokáit, Lászlót és Klárát valamilyen bűnre tanítsák.¹⁰³ A halotti rétor szerint egyébként fiának társát kiváló

⁹⁸ *V. László Zs.*: Példás asszonyok i.m. 139–140.

⁹⁹ Mivel Báthory Zsófiának egyetlen fia, I. Rákóczi Ferenc még életében meghalt (1676-ban) és a Wesselényi-féle összeesküvésben is részt vett nem említi Kiss a halotti beszédben.

¹⁰⁰ 1779-ben Kövesdy Boldizsár Nagy Magdolna temetésén így fogalmazott: „Minden jó szülőknek a’ mennyei bődoltságra kell nevelni magzattyokat ...” Máshol a gyerekekkel közös imát említi az előadó (Barkóczi Krisztina beszéde 1733-ból), vagy akár a gyerekek nevében köszöni meg az elhunyt anya nevelését (például az 1736-ban megjelent Csáki Krisztina parentációban, ahol az előadó szerint Krisztina nevelte mind a négy gyermeket).

¹⁰¹ Ugyanez az igény jelent meg Pázmány Péter A fiaknak istenes neveléséről és a Mint kell a keresztyén leányt nevelni című műveiben is. (<https://mek.oszk.hu/06700/06793/06793.htm> letöltés ideje: 2025. 01. 09.)

¹⁰² *Balogh J.*: Mikes Mária i.m. 22^v; *V. László Zs.*: Példás asszonyok i.m.141.

¹⁰³ „Inkább halj meg, hogy sem valaha vétekezzél.” *Kiskóss M.*: Nádosdi Klára i.m. 17.; Motesiczky Juditnak összesen hat gyermeke született, akik közül csak Judit élte meg a felnőttkort. Az biztos a beszéd szerint, hogy 1765-ben még élt Klára nevű leánya és elsőszülött fia is, aki ekkor legfeljebb nyolcéves lehetett. Bővebben lásd: Rábahídvégi római katolikus vegyes anyakönyvek 1734–1781. MNL OL X 6251-1088/2.

neveltetésűnek tartotta, a búcsúzásban Judit szüleitől ezt is megköszöni. Judit leírásánál a tipikusnak mondható megoldást választja Kiskóss, a nemesi címerhez hasonlítja a lányt.¹⁰⁴ Több mint 30 év múlva, 1796-ban pedig Motesiczky Judit halotti beszédében olvashatunk az anya dicsérendő cselekedeteiről. A tizenhétévesen megházasodott Motesiczky Judit férje házi kápolnájában minden nap imádkozott, Sallér Istvánnal közös házuk belső irányításáért felelt és nevelte gyermekeit. Elsőszülött fia korai halála után:

„minden gondoskodását, minden tehetségét kedves Leányának

Istenes nevelésére fordította

[...] kedves Szülőinek önnön neveltetésében mutatott szentséges példáját.”¹⁰⁵

Ugyan Sallér Judit neveléséről ennél többet nem találhatunk a beszédben, az idézet második feléből következtethetünk arra, hogy Motesiczky Judit is beadhatta valamelyik apáca közösség által működtetett iskolába tanulni a lányát. „Tökéletes” életével és magaviseletével azonban otthon is jó példát mutatott a fiatal kisasszonynak.¹⁰⁶ Nagy Józsefre erőteljesen hatottak a századvégi eszmék, így az anyai nevelés fontosságának hangsúlyozása a halotti beszédben is előtérbe került. Ennek ellenére az elhunyt legnagyobb érdemének nemcsak lányának a jó tanítását tartotta, hanem a család felemelkedését jelentő sikeres kiházasítását is:

„egyetlen egy kedves Leányának Gróf Festetics Györgyel lett Házassági

szövetségre lépése által Familiájának ditsőséges régiségét, ’s elterjedését

még inkább kiterjesztette”.¹⁰⁷

Motesiczky Judit lánya a Csillagkeresztes Rend dámái közé tartozott és 1783-ban kelt egybe Festetics Györggyel. Valóban, a fényes jövő elé néző Festetics kiváló partnernek számított a korban, hiszen nem csak származása volt kifogástalan, hanem tanult, művelt és ambiciózus fiatalember volt.¹⁰⁸ Az anya nevelésén kívül érdemes megjegyezni, hogy a fiatal Sallér Juditra egyedüli gyermekként igen nagy örökség várt, így valószínűleg ez is vonzó tényezőként jelent

¹⁰⁴ „Szívében bátor, testében erős föl álló Medve, nemzetségteknek Czimere” *Kiskóss M.*: Nádosdi Klára i.m. 18.

¹⁰⁵ *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 22.

¹⁰⁶ *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 21–22, 24.

¹⁰⁷ *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 13, 22.

¹⁰⁸ Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. középkor [sic!] és kora újkor. I–XIII. Szerk. Kőszeghy Péter – Tamás Zsuzsanna. Bp. 2005. III. 120–121.

meg az udvarló szemében.¹⁰⁹ Sallér Judit pozitív tulajdonságait is kiemeli Nagy a beszédében. Mindegyiket anyjától kapta, ugyanis Motesiczky Judit:

„Valami ditséretet, valami tekélettest tapasztalt ő magában,
azt mindazáltal kívánta önteni egygyetln egy Leánya szívében.
Ez vólt egyedül tzelja minden Anyai szeretetének, 's gondoskodásának;
[...] ez birta egészen Anyai szívét, és ugyan azért abban senkivel nem osztozván,
minden jó erköltséit, minden tekéletességeit magára által ruházta.”¹¹⁰

Nagy József azonban kiemeli, hogy nem attól lesz valaki igazán nemes, ha gazdag, hanem ha lelkében nemes és istenfélő. Motesiczky Judit fiatalkoráról megtudjuk a beszédből, hogy a „Pozsonyi Apácák Klastromában” tanították. Az az előtti „szülői Házánál nevelkedését”¹¹¹ is mélyen vallásosnak és tisztának, kisdéd kora óta tökéletes életűnek ábrázolja Nagy József. A már fiatalkorától kezdve mintaként megjelenő Judit, többek között irtózott a vétek árnyékától is, nagy örömét lelte az erkölcsös életben, alázatos, szemérmetes, néma, könyörületes volt és természetesen átjárta a tiszta szeretet.¹¹² Itt visszaautalnék az előbb leírt Nádasdy parentációra, ugyanis Nagy József is kiemeli a szülők jó nevelését. Judit személyében egy szüleinek mindenben feltétel nélkül engedelmeskedő kisasszonyt mutat be, tökéletes erkölcsét nekik köszönhetette egész életében. Természetesen a beszédben a vallásos műveltségre helyezte a hangsúlyt Nagy József is, azonban már nem csupán vallásos nevelést sejtethünk a háttérben, immár az anya gyakorlati tudást is átadhatott lányának.¹¹³ A beszédben az elhunyt azonban nemcsak saját gyermekének és a rászorulóknak anyjaként jelenik meg, hanem jobbágyainak az anyja, jótevőjeként is. A hatalmas birtokokon dolgozó jobbágyokat nem mint gazdaasszony irányította, sokkal inkább mintha saját gyermekei lennének. Az idilli képet Nagy érzékletesen mutatja be: az aggódó földesasszony kérdezzgeti jobbágyait feleségükről, fiaikról, mindenben

¹⁰⁹ Sallér Judit öröksége megközelítőleg 400 000 forintot tett ki. *Hudi József*: Alsó-, Felső- és Középbük nemesi községek közös rendtartásának létrejötte 1817-ben. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk. K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc. Bp. 2003. 290.

¹¹⁰ *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 36.

¹¹¹ *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 15.

¹¹² *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 15–16.

¹¹³ Elsősorban gazdasági tudásra helyezném a hangsúlyt, tudniillik Motesiczky Judit hét évig élt özvegységben halála előtt, amikor magának kellett irányítani a család meglehetősen nagy kiterjedésű földjeit. Nagy József szerint halálakor voltak birtokai Vas, Zala, Somogy, Nyitra és Trencsén vármegyékben is, míg fiatalkorában csak a két utolsóban. A századfordulón megjelenő halotti beszédek címében egyre gyakrabban emelték ki a gazdaasszonyt, mint nő ideált, igaz főleg protestáns körökben. *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 13, 37.

segít nekik, terheiket minden erejével könnyíteni próbálja és ha valamiben nem tud segíteni szinte esedezik a bocsánatukért.¹¹⁴

A 19. század eleji katolikus beszédekben még hangsúlyosabban jelenik meg az elhunyt nő mint anya. Juranits Antal¹¹⁵ Wachtler Júliáról szóló beszédében oldalakon keresztül taglalta az elhunyt anyai cselekedeteit, ezen belül is gyermekeinek nevelése lett a leghangsúlyosabb módon előtérbe helyezve. Lányát, Karolinát maga oktatta Isten szeretetére, majd Bécsbe adta „Aszszonyi munkákra taníttatni”, hogy a világban okosan tudjon járni. Bécsben egy körültekintően kiválasztott nevelőnőhöz vagy intézetbe adhatta Wachtler a lányát, ahol sikeresen elérte Karolina az anyja által kitűzött célokat.¹¹⁶ Fiát, Lászlót Mayer Ferencre bízta, akiről nem csak jámborságot és jó erkölcsöt tanulhatott a fiatalember, hanem világi tudományokat is.¹¹⁷ Czindery László később császári és királyi udvari tanácsos lett, somogyi főispán és országgyűlési követ.¹¹⁸

A felvilágosodás, a francia forradalom és a napóleoni háborúk lecsapódásait figyelhetjük meg a 19. század eleji parentációkban. Bár Nagy Józsefre hatottak a nemzetközi szellemi irányzatok beszédében erre csak a már taglalt, finom mentalitásbeli változások utalnak. Ennél erőteljesebben fogalmazta meg érzéseit például Juranits Antal Wachtler Júlia fölött 1809-ben, amikor kitért a francia forradalomra és az utána következő véres évekre.¹¹⁹ Ugyanebből az évből származik a Kapi Éva felett elmondott beszéd is, amit Biró Márton írt meg és olyan szavakat találhatunk benne, mint a „machina” vagy „mesterséges eszköz”.¹²⁰

A hívő

Báthory Zsófia beszédében Kiss Imre többször is kiemeli a volt fejedelemasszony igaz hitét. Beszédét, ahogyan azt már említettem Kiss a három sárkányfog képe köré építette fel, amelyek közül az elsőt, azaz az elhunyt hitét fejtette ki a leghosszabban. Először Báthory erőszakos

¹¹⁴ Nagy J.: Halottas beszéd i.m. 33–34, 37.

¹¹⁵ Juranits Antal (született 1768-ban) a beszéd elmondásakor pécsi kanonok és a székesegyház plébánosa, később belső titkos tanácsos és Baranya megyei táblabíró lett, majd 1825-től haláláig, 1837-ig győri püspök. Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái i.m. Juranics Antal (<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>) letöltés ideje: 2025. 01. 09.)

¹¹⁶ Juranits A.: Vaechtler Julia i.m. 17.

¹¹⁷ Juranits A.: Vaechtler Julia i.m. 17–18.; Mayer Ferenc 1808-tól a győri káptalan kanonokja, majd Baranya-, Somogy- és Pozsega vármegyék táblabírája. Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái i.m. Májer Ferencz (<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>) letöltés ideje: 2024. 12.22.)

¹¹⁸ Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái i.m. Czindery László (nagy-atádi) (<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>) letöltés ideje: 2024. 12. 22.)

¹¹⁹ Juranits szerint a forradalomban kiderült, hogy az emberek szíve teli van gyűlölettel és haraggal, ám a religio boldogságot és felebaráti szeretetet adhat. Juranits A.: Vaechtler Julia i.m. 10.

¹²⁰ Biró M.: Kapi Éva i.m. 13.

térítéseit, vallásüldözéseit olvashatjuk a beszédben, amit a következőképpen fogalmazott meg Kiss:

„Hittel, Reménységgel, Szeretettel, nem csak Aszszonyokat, hanem számlálhatatlan férfiakat-is a’ Christus Aklába hozott. [...] a’hová Aszszonysági ki terjedett, az igaz Hit-is mennyire terjedett Istenes buzgólkodása által.”¹²¹

Ezután a volt fejedelemasszony rekatolizálása következik, amit a jezsuita páter nem titulált igazi visszatérésnek a saját hitére, hiszen eleve nem szakadt el a római katolikus vallástól, mivel azt még az anyja tanította meg neki és egész életében mélyen a szívében őrizte. Ezt alátámasztandóan Lorántffy Zsuzsannától idéz Kiss, ami szerint Lorántffy sose hitte el, hogy menyé valóban áttért volna. A korabeli közvélemény valóban megkérdőjelezte Báthory áttérésének őszinteségét.¹²² Férjének, II. Rákóczi Györgynek a halála után, 1661-ben rekatolizált fiával együtt. Ezután Munkács várában élt, ahol sokan „Ellene támadtak seregekkel, fegyverrel; Jóságira reá rohontak, gyűlölték, rágalmazták, üldözték.”¹²³ Kiss Imre ugyan némiképp burkoltan, de érezhető erővel támogatta az elhunyt erőszakos fellépését a protestánsok ellen.¹²⁴ Ezek mellett kiemelte Báthory könyörületességét, templom és kápolna építő tevékenységeit, „hasznos” könyvek nyomtatását, alamizsnálkodását és a buzgó imádkozásokat, gyónásokat, böjtöket.¹²⁵ Érdekes részlete a beszédnek a szabályos énekes misék és rendtartások hangsúlyozása, ami szerint egész Magyarországon itt voltak ezek a szabályok a legtökéletesebben betartva. Az elhunyt figyelt arra, hogy ne csupán az udvarnépe tartsa be ezeket, hanem mások is, akik a birtokain éltek.¹²⁶

Nádasdy Klára vallásos cselekedetei Kiskóss beszédében is kiemelt szerephez jutnak. Már a parentáció elején leszögezi, hogy az a tökéletes ember és nő, aki „Istent féli és törvényét megtartja”¹²⁷ és csak „Az Isten féltő Aszszony dicséretes...”¹²⁸ Véleményét a bibliai Salamon alakja mögé bújtatja. Kiskóssnak kimagasló az egyházi műveltsége, beszéde bővelkedik bibliai alakokkal és jelenetekkel, de szép számmal hoz fel antik példákat is állításainak

¹²¹ Kiss I.: Bathori Sophia Aszszony i.m. 230.

¹²² Kiss I.: Bathori Sophia Aszszony i.m. 427.

¹²³ Kiss I.: Bathori Sophia Aszszony i.m. 231.

¹²⁴ Kiss I.: Bathori Sophia Aszszony i.m. 231.

¹²⁵ Kiss I.: Bathori Sophia Aszszony i.m. 233–234.

¹²⁶ Kiss I.: Bathori Sophia Aszszony i.m. 234.

¹²⁷ Kiskóss M.: Nádosdi Klára i.m. 12.

¹²⁸ Kiskóss M.: Nádosdi Klára i.m. 12.

alátámasztására.¹²⁹ Az elhunyt nemesi címerében megjelenő réce, azaz Nádasdy Klára, földi fészket keresztényi jó cselekedetekkel építette meg, majd halála után ezek miatt üdvözülhetett. Ezeken belül Kiskóss az elhunyt adományait állította középpontba. Megszólítja az őt hallgató tömegben álló lelki és testi szegényeket, emlékezzenek vissza Klára segítségére, alamizsnáira. A nemesasszony ugyanis segített a „házrúl házra járó szegények[en]”,¹³⁰ az apácákön és szerzeteseken, a „házi szegények[en], nemesek[en], nemtelenek[en], árvák[on], özvegyek[en]” mind, sőt Kiskóss a mély gyászba borult jobbágyokat és a molnári ház szolgálait is megemlíti.¹³¹ Azt azonban csak az elhunytánál tanuló fiatalembereknel állítja, hogy Nádasdy olyan volt nekik, mint tulajdon anyjuk, a többieknek „csak” mint igaz hívő segített.¹³² Kiskóss fontosnak tartott kiemelni, hogy az elhunyt halála előtt magához vette a szentségeket és meggyónt, így biztosan üdvözült.¹³³ Ez olyan természetes eleme volt a korszak beszédeinek, ami szinte magától értetődő elvárásnak számított. Az 1796-ban elhunyt Motesiczky Judit beszédében azonban ez már nem szerepel és a 19. század elején elmondott beszédekből is előfordult, hogy kihagyták.¹³⁴

Motesiczky Judit vallásos életét, jellemét és cselekedeteit Nagy József az ótestamentumi Juditéhoz hasonlítja. Alapötlete nem példanélküli a halotti beszédeknel, sőt egy meglehetősen bevált eszköze volt a halotti beszédek íróinak az elhunytat egy-egy bibliai személyhez hasonlítani. A Szentírásban Juditot buzgó imádkozása, böjtölése, jó erkölce és tiszta élete miatt dicsérik. Nagy ennek megfelelően – a védőszentjéhez hasonlóan – kiemeli az elhunyt ezen jellemvonásait.¹³⁵ A már említetteken felül megemlíti Judit „titkos jótéteményeit” is. A kántor Judit szegények és betegek megsegítését emelte ki, de ezeket nem fejtette ki, mert az elhunyt „titokban tselekedte [...] ezeket, ’s olly szándékkal [...], hogy soha senki [...] fel ne fedeztesse”.¹³⁶ Azt viszont hosszasan taglalta, hogy Motesiczky mennyire jó volt „Molnári és Tóthági” jobbágyaihoz, szolgálaihoz és Vasvár, Rábahídvég és Szenttamás egyházi képviselőihez, barátaihoz.¹³⁷ Maga a temetés ez utóbbi település templomában zajlott,¹³⁸ így annak plébánosa biztosan jelen volt. Nagy főleg a molnári és tótsági jobbágyok gyászát emelte

¹²⁹ Például amikor az ember nagyságát dicséri a Földön, idéz többek között Mercurius Trismegistustól, Püthagoraszról és Szókratészről is. *Kiskóss M.*: Nádosdi Klára i.m. 7.

¹³⁰ *Kiskóss M.*: Nádosdi Klára i.m. 14.

¹³¹ *Kiskóss M.*: Nádosdi Klára i.m. 14.

¹³² *Kiskóss M.*: Nádosdi Klára i.m. 14.

¹³³ *Kiskóss M.*: Nádosdi Klára i.m. 15.

¹³⁴ Például Wachtler Júlia beszédében sem említi Juranits Antal, pedig hosszán ecsetelte az elhunyt vallásos cselekedeteit.

¹³⁵ *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 14–19.

¹³⁶ *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 30–31.

¹³⁷ *Nagy J.*: Halottas beszéd i.m. 31–32.

¹³⁸ Ez a Sallér család temploma, ugyanaz a családi kriptá, amibe Nádasdy Klárát és a két asszony férjeit eltemették.

ki beszédében, egy öreg jobbágy szerepét magára öltve fejtette ki a szegények „együgyű szívvel” folytatott beszélgetéseit arról, hogy milyen jószívű volt hozzájuk az elhunyt.¹³⁹ Utána Nagy bevallja, hogy mindez csupán az ő kitalációja volt, azonban azt a saját szemével látta, hogy mennyire sírtak a jobbágyok a temetésen.¹⁴⁰ Ez arra engedi következtetni az olvasót, hogy a nyomtatásra kibővítette és átszerkesztette beszédét, amit a hivatkozások és az ehhez hasonló kiszólások is alátámasztanak.

A 19. század eleji református beszédekben a nő fő szerepköre az anyaság, a hívő ennek alárendelve jelenik meg. Gedey Klára beszédében Kolosváry István végig azt hangsúlyozza, hogy az elhunytnek mekkora boldogságot okoztak gyermekei, illetve nevelésük. Klára 16 gyermeket szült meg, a felnőttkort azonban csak 7 élte meg, ami mutatja a kor magas gyermekhalandóságát. Kolosváry szerint az anyaság „édesebb és kellemetesebb foglalatosság, mint ezer ’s meg ezer jobbágyokon uralkodni.”¹⁴¹ A jó nevelésnek pedig megvan a maga jutalma, hiszen „Nem kitsiny érdem egy, vagy két jó ’s nemes szívű polgárral meg-szaporítani a’ Krisztus Anya Sz. Egy. Házát, és a’ polgári Társaságot!”¹⁴² A gyermekek szeretetteljes felnevelésével, ha a hitben és békességben megmarad az anya, akkor mindenképp üdvözl halála után.¹⁴³ A katolikus beszédek ilyen szinten nem helyezték az anya szerepet fókuszba, maximum egyenlő nagyságban volt fontos a két szerepkör, az anya és a hívő. Bár Kolosváry megjegyzése a gazda asszonykodást kissé lekicsinylően említette, azonban Dobfeneki Sipos András egészen más színben tűntette ezt fel a sírversekben, aki így írt Gedey Klára özvegyéveiről:

„Árva Házát mindig böltsen igazgatta
'S Vagyonnyait bőven meg szaporította
Tudta választani az Idők járását
[...]
Maga, 's Fehér Cseléd a' házi munkába
Szorgalmatoskodott [...]
Ha az idő ki nyílt számos Jobbágyait
Szántani, 's kaszálni, rendelte szolgait
Ezeket szép szóval böltsen igazgatta

¹³⁹ Nagy J.: Halottas beszéd i.m. 33–34.

¹⁴⁰ Nagy J.: Halottas beszéd i.m. 34–35.

¹⁴¹ Kolosváry István: [...] Gedey Klára asszonyának drága hamvai felett tett halotti tanítás [...] el-mondott Kolosváry István [...] Nyomt. Pesten [1805.] 10.

¹⁴² Kolosváry I.: Gedey Klára i.m. 12.; Az elhunyt és családja nemesi származású volt.

¹⁴³ Kolosváry I.: Gedey Klára i.m. 13.

[...]

Annyok vólt ezeknek! [...]

Salamon azt mondja: Illyen a' Bölts Asszony,
Bóldog Ház, a'hol van hát illyen Gazdasszony”¹⁴⁴

A gazdaasszony szerepet nem elemzem ennél részletesebben, csak felhívnam a figyelmet a források szubjektivitására. Ugyanarról a nőről teljesen más képet kaphatunk egy-egy beszéd vagy vers alapján. Kolosváry ekkor már több mint tíz éve volt evangélikus lelkész, számos olyan halotti beszéd maradt fenn, amelyeket ő mondott el.¹⁴⁵ Fiatalkorában a wittenbergi egyetemen is tanult, utána egész életében egyházi pályán mozgott.¹⁴⁶ Sipos ezzel ellentétben egy világi földbirtokos volt, Heves vármegye egyik táblabírája és egyedül ezt az egy művét ismerjük.¹⁴⁷ A két írónak tehát teljesen más volt az életpályája és műveltsége, így nem meglepő, hogy az értékrendjük is egészen eltérő volt. Ugyanezen okból az összes vizsgált forrás elfogult valamilyen szinten, ezért fenntartásokkal kell őket kezelni.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a vizsgált korszak végére általánosságban megváltoztak az elvárások a nők felé. Felerősödött az anya szerep, azé az anyáé, aki hasznos tagjává nevelte gyermekét a társadalomnak, vagy olyan intézetekbe adta, ahol tanulhatta a korban elvárt tudományokat. Ezzel egyidejűleg felértékelődött a ház körüli feladatuk ellátása is, amit annak az erőfeszítésnek köszönhetek, amely a közéletből való kizárásukat igyekezett megvalósítani.¹⁴⁸ Bár ez ellen többen is felléptek, nem jártak igazi sikerekkel próbálkozásaik. A nőknek a család életében volt a helyük és bár feladataik lényegében nem változtak meg, a feléjük támasztott elvárások nagy mértékekben elkezdtek elvilágiasodni.¹⁴⁹

A vizsgált korszak lassú változásai az élet minden területén megjelentek, így a halotti beszédekben is. A beszédekből egy összetett női ideálkép rajzolódhat ki a szemünk előtt, egy erős, ugyanakkor magát háttérbe helyező, tökéletesen tiszta életű, adakozó asszony, aki

¹⁴⁴ Dobfeneki Sipos András: Néhai tekintetes Gedei Gedey Klára asszony, sir-halmára írott versek. [H. é. n.] p. 9.

¹⁴⁵ Mint például az 1798-as prédikációja Teleki József felett vagy az 1805-ös Dacsó Apollónia felett elmondott beszédei. Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái i.m. Kolosváry András. (<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k11759.htm>) letöltés ideje: 2024. 12. 17.)

¹⁴⁶ Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái i.m. Kolosváry István (<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>) letöltés ideje: 2024. 12. 17.)

¹⁴⁷ Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái. Sipos András (dobfeneki) (<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/s/s24225.htm>) letöltés ideje: 2024. 12. 17.)

¹⁴⁸ A nők közéletből való kizárásáért és az az ellen harcolók vitájáról a halotti beszédek tükrében lásd: V. László Zs.: Példás asszonyok i.m.130–139.

¹⁴⁹ V. László Zs.: Példás asszonyok i.m. 139.

rengeteg teendője mellett napjának nagy részét imádkozással tölti. Az idealizált kép természetesen közel sem életszerű, ám jól megmutatja a kor elvárásait. Az egyre többször megjelenő sajtó iratokból és nyílt, illetve magán levelezésekből pedig kiolvasható a haladó eszme újabb és újabb elvárása a női nem felé – igaz itt már a nők képzése állt a központban. A női oktatás hiányának felismerése és igénylése a fejlődés egyik fontos lépcsője lesz, ám a következő évtizedekben sokat kell még küzdeniük széles körű megvalósításáért.

A halotti beszédek a történettudomány és a többi tudományág számára is hasznos forrásnak bizonyulhatnak, hiszen összetettségüktől fogva rendkívül sok aspektusból elemezhetőek. Számos adalékkal szolgálhat ezek elemzése, vizsgálata. Ezen kutatásomat számos nézőpontból lehet tovább bővíteni: a még szélesebb látókör érdekében mindenképp bővítendőnek tartom a forrásbázist, akár más felekezetek beszédeivel, akár más nyelvűekkel (latin, német), akár külföldi források bevonásával. Célszerű lenne részletesen összehasonlítani a nőket és a férfiakat búcsúztató parentációkat, vagy a különböző felekezetekét. Mikrotörténeti kutatáson belül érdemes lehet összevetni a levéltári forrásokat a beszédekkel, esetleg egy-egy családtag kapcsolatára fókuszálva az elhunyttal. Ám a halotti beszédek összetettsége lehetőséget nyújt még számos tovább lépési módra. Hosszabb távlatokban érdemes lenne Kecskeméti Gábor munkájához hasonlóan egy kritikai kiadást publikálni a 18. század halotti beszédeinek válogatásából, vagy egy regeszta gyűjteményt összeállítani, amelyek a kutatást is megkönnyítenék és a forrás típust is népszerűsíteneék.

Bibliográfia

Források

[Deák Ferenc]: Domus sapientiae. [...] Szent Királyi Andrásy Klára Aszszony, [...] kis-Sennyei, Sennyei István meg hagyatott özvegye [...] élő nyelvel ki hirdetetett. Tiszteletes P. D. F. Nagy Tárkányi Plebanus. Nyomt. Kássán [...] [1728.]

Balogh József: [...] Mikes Mária [...] Gróff Göncz-Ruszkai Kornis Antal [...] Hütves Társa [...] Végső tiszteletére, [...] megmagyarázott a' Jesus Társaságában való P. Radnoti Balogh Josef, [...] 1744-dik Esztendőben [...] Nyomt. Kolosváron [...] [1744.]

Biró Márton: A maga házát építő bölts aszszony egy halotti beszédben, [...] Kapivári Kapi Éva [...] Dé'si L. Báro Dioszegi Sigmond úr' özvegyének [...] a Ketseti Udvari Kápolnában 1809-ben [...] el-mondott Biró Márton. Nyomt. Kolo'sváron 1812.

Deák Ferenc: [...] néhai [...] Kölcsey Kende Katalin aszszony [...] Keresztes László [...] házas társa, [...] Deak Ferencz [...] halotti dicsirettel ékesített. Nyomt. Kassa [...] 1730.

Deák Ferenc: [...] Szálai Barkóczi Kristia aszszony [...] Kis Sennyei Sennyei Imre [...] házas társa [...] Deak Ferencz [...] egybe gyült népek eleibe terjesztetett. Nyomt. Cassan [...] 1733.

Dobfeneki Sipos András: Néhai tekintetes Gedei Gedey Klára aszszony, sir-halmára irott versek. [H. é. n.]

Elekes János: Szomorú versek: [...] Haller Károlina asszonynak [...] Gyulai Ferentz özvegyének szoromu emlékezetére készített Elekes János. Nyomt. Kolozsvár 1809.

Engelmajer Sámuel: [...] báro Nikházi Mária asszonynak [...] Jobaházi Dóri András úr özvegyének [...] Engelmajer Samuel [...] e' képen prédikállott. Nyomt. Egerben [...] 1758.

Farkas János: Halotti prédikátió, [...] Darányi Krisztina asszonynak [...] Domonkos Mihály [...] párjának el-temettetésekor el-mondott Farkas János [...] 1805-dik esztendőben, [...] Nyomt. Komárom [1805.]

Herepei János – Szilágyi Ferentz: Két halotti beszédek, néhai [...] Bánffi Theré'sia úr aszszony ö nagyságának érdemlett utolsó tiszteletére. Nyomt. Kolo'svár Török István által 1807.

[Ismeretlen jezsuita szerzetes]: [...] Néhai Méltóság. Kereszt-szegi Gróff Anna Francisca Csáki aszszony, [...] Illyésházi Josef, [...] Hütves Társa, [...] meg-dicsértetett, Azon Jesus Társaságból való Szerzetes által, [...] 1728. Esztendőben. Nyomt. Nagy-Szombatban [...] [1728.]

[Ismeretlen minorita barát]: [...] groff Csaki Kristina aszszony. Méltóságos, Gróff Nagy-Károlyi Karolyi Ferencz, [...] Kedves Házas Társa [...] egy Minorita Barát eleikben terjesztet [...] Ezerhétszáz harmincz hatodik Esztendőben, [...] Nyomt. Kassán [...] 1736.

[Ismeretlen szerzetes]: [...] Keresztszegi Groff Csaki Kristina aszszony. [...] Nagy-Károlyi Gróff Karolyi Ferencz [...] hitves Társa [...] Halotti dicséret. [...] Isten Sz. Annyának neve alatt vitézkedő Ajtatosság Iskolájabéli Szerzetes, [...] praedikállott. [...] M.DCC. XXXVI. Esztendőben. [...] Nyomt. Kassan [...] [1736.]

[Ismeretlen szerző]: [...] Gróff Erdödi Juliana aszszony; [...] Házasságbéli csillag Társától, Méltóságos Gróff Esterhazi Antaltól [...] Nagy-Szombatban, a' Jesus-Társasága Templomában, ugyan azon Társaságból egy Lelki Tanító [...] Nyomt. Nagy Szombatban [...] 1697. In: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Jegyz. Kecskeméti Gábor. Bev. Kecskeméti Gábor – Nováky Hajnalka. [Bp.] 1988.

[Ismeretlen szerző]: [...] Keresztszegi Gróff Csaki Kristina Aszszony [...] Nagy-Károlyi Gróff Karolyi Ferencz [...] egy leg-kissebbik Salvatoriana béli Provinciának érdemtelen Fia, [...] praedikállott 1736. esztendőben, [...] Nyomt. Kassan [...] [1736.]

Jaklin Balázs: [...] Gróff Paloczai Anna Mária Aszszony [...] Gróff Battyani Kristoff [...] Házastársa, [...] Jaklin Bálás Schavnikai Apátúr [...] 26. Novembris 1686. Nyomt. [H. é. n.]¹⁵⁰

Juranics Antal: Halotti beszéd, [...] Vaechtler Julia [...] Nagy-Attádi Czindery Rochus úr' [özvegyét] [...] Juranits Antal úr, [...] megtisztelt. [...] Nyomt. Pest 1809.

Kelemen Didák Sámuel [...] groff Csaki Kristina aszszony, [...] nagy-károlyi Karolyi Ferencz [...] házastársa [...] egy minorita barát [...] ezer hétszáz harmincz hatodik esztendőben, [...] Nyomt. Kassa 1736.

Kelemen Didák Sámuel: Halotti prédikáció [...] Kohary Judith: [...] Szalai Barkoczi György [...] Özvegye M. DCC. XVIII. Esztendőben [...] prédikálott: frater Kelemen Didák, [...] Minorita Barátok provincialissa. Nyomt. Nagy-Szombatban [...] [é. n.]

Kiskóss Mihály: [...] Nádosdi Klára aszszonynak, [...] Jakabházi Sallér István [...] hív társának, [...] eltemetése alkalmatosságával, [...] 1765dik esztendőben [...] Kiskos Mihály [...] Nyomt. Sopronban [...] 1765.

Kiskóss Mihály: Aquila volans repülő sas [...] Szécsenyi Antal [...] Mária Theresia ő fölsége Aranyos Kulcsosának, leg-belsőbb titkos Tanácsossának, [...] élő nyelvvel hirdetett Kiskos Mihály [...] Sopron városában [...] 1766dik Esztendőben. Nyomt. [H. n.] 1767.

¹⁵⁰ Sztripszky Híador és Békési Emil et al. Adalékok Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtárához”. Magyar Könyvszemle 9. (1884) tudósítása alapján Nagyszombaton nyomtathatták 1686-ban.

Kiss Imre: [...] Így Predikállott [...] Bathori Sophia Aszszony Halotti Pompáján Pater Kyss Imre Jezsuita. Nyomt. Nagy-Szombatban [...] 1680. In: Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. Jegyz. Kecskeméti Gábor. Bev. Kecskeméti Gábor – Nováky Hajnalka. [Bp.] 1988.

Kiss Imre: Midőn a' méltóságos Rakoczi Ferencz [...] Így Pradicállot Cassán páter Kyss Imre Jesuita 1677 Esztendőben [...] Nyomt. Lőtsen [1677.]

Kolosváry István: [...] Gedei Gedey Klára aszszonynak drága hamvai felett tett halotti tanítás [...] el-mondott Kolosváry István [...] Nyomt. Pesten [1805.]

Kövesdy Boldizsár: [...] Feölső büky Nagy Magdolna aszszony, Rummy Josef úr, [...] hitvese, [...] első szülött két kiss aszszonyit [...] az Egeknek által adta, magának bódog halált szerzett, [...] 1779dik esztendőben [...] hirdette Keövesdy Boldisár, [...] Nyomt. Sopronban [...] 1779.

Lehoczky Tivadar: Történeti kalászatok V. Báthory Zsófia gyászjelentése. Századok 3. (1869) 328–329.

Molnár András: [...] Barkóczi Kristina [...] Sennyei Imre hitves társa a boldog halál által a mennyei dicsőség [...] helyére helyezettette [...] Nyomt. Kassa 1733.

Nagy József: Halottas beszéd, [...] Jakabházi Sallér István [...] özvegyének, [...] Motesiczky Motesiczky Judit aszszonynak tétetett végső tiszteletnek alkalmatosságával [...] elő nyelven mondott [...] Nagy József [...] Nyomt. Komáromban [...] [1796].

Pázmány Péter: A fiaknak istenes neveléséről. *U.ő:* Mint kell a keresztyén leányt nevelni. (<https://mek.oszk.hu/06700/06793/06793.htm> letöltés ideje: 2025. 01. 09.)

Rényes István: [...] Milith Klara Anna [...] Groff Csáki Istvánnak, [...] Házastársa; Kinek gyászos halotti pompáján így prédikállott [...] A Jesus Társaságából-való P. Rényes Istvan, EzerhatSzáz Nyóltzvan Ötödik Esztendőben. (RMK I. 1343)

Sombori József: [...] Földvári T[e]rézia aszszonynak [...] g. göncz-ruszkai Kornis János úr' [...] házastársának [...] halotti beszédben, [...] elmondott Sombori Jó'sef [...] Nyomt. Kolo'sváron 1816.

Szabó István: [...] Merzse Szinyei Erzsebet [...] Revisnyei Reviczki Janos [...] Házastársa, [...] hideg tetemei el takarításának szomorú alkalmatosságával M. DCC. XXX. esztendőben [...] Jesus Társaságébéli P. Szabo István, [...] Nyomt. Kassán [...] [é. n.]

Szabó István: Halotti prédikáció, [...] Szent györgyi Horvát Ersébet aszszonynak [...] Festetics József úr [...] hites társa utolsó halotti tisztessége meg adásának alkalmatosságával [...] mondott, [...] Szabó István [...] Nyomt. Sopronban, [...] 1744.

Szabó János: Méltóságos Hallerkői gróf Haller Károlina ur-aszszony, [...] Maros-némethi gróf Gyulai Ferentz urnak, [...] özvegye egy halotti beszédben. Mondotta [...] 1809. esztendőben Szabo János [...] Nyomt. Kolo'svár 1809.

Szilágyi Ferenc: [...] I. báronissa losontzi Bánffi Therésia [...] kis rhédei gróff Rhédei Mihály [...] özvegyének utolsó érdemlett tiszteletére írt és el-mondott [...] 1807-dik eszt. [...] Szilágyi Ferentz [...] Nyomt. [Kolozsvar] 1807.

Telek József: [...] Csábrági, és Szitnyai Kohári Éva gróffi nagy aszszony [...] gróff Galántai Eszterházi Antal úrnak, [...] párja, [...] halottas beszéd, melyet [...] 1766. esztendőben elő nyelvével mondott P. Telek József [...] Nyomt. Kalocsán [...] 1766.

Temetési oszlop [...] báró losontzi Bánfi Kata ur-aszszonynak [...] emelni kívánt mélt. grof n. ertsei Toldalagi Ferenc ur [...] Nyomt. Marosvásárhely [1783.] (<https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/26645> letöltés ideje: 2024. 12. 22.)

Terhes István: Halotti tanítás, [...] negyesi Szepessy 'Su'sánná aszszony [...] először [...] gróf Gyulai Ferentz úr' azután [...] báró vásáros-naményi Eötvös Miklós [...] özvegye Terhes István [...] által. [...] Nyomt. Pozsonyban [...] 1786.

Vörös Dániel: [...] Zichy Klára aszszonynak, [...] Biró János [...] hűtvös-társának [...] el-temetése alkalmatosságával, [...] 1750-dik esztendőben, [...] élő nyelvvel hirdetett, [...] Vörös Daniel, [...] Nyomt. Győr [...] 1750.

Szakirodalom

A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből. I–II. Szerk. Fábri Anna. Bp. 1999. I.

A szombathelyi egyházmegye története. 1777–1935. Történelmi névtár. I–III. Szerk. Géfin Gyula. Szombathely 1935. III.

Barta M. János: Megkésett „történelmi igazságszolgáltatás?” Báthory Zsófia végrendelete (1679) és fiókvégrendelete (1680) eredetiségének és törvényességének kérdéséhez. FONS 30. (2023) 2.sz 181–223.

Bellághné Nagy Rózsa: A „jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. [Bp.] 2007. 211–226.

Beöthy Zsolt: Képes Magyar Irodalomtörténet. (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/kepes-magyar-irodalomtortenet-beothy-zsolt-3180/> letöltés ideje: 2025. 01. 10.)

Brunner Emőd: A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest; Pannonhalmi füzetek) Pannonhalma 1930.

Csóka Lajos: Állam és egyház a fejedelmi abszolutizmus és a felvilágosodás korában. Bp. 1941.

Dümmerth Dezső: Mária Terézia és a magyar nemesség. In: Hitvita, história, szellemi örökség. Tanulmányok a kora újkori magyarországi művelődésről. Szerk. Bitskey István. (Kulturális örökség) Bp. 2021. 367–400.

Egyed Emese: A gyászpompa. Látás és fantázia iskolája. In: Néző, játék, olvasó. Dráma- és színháztörténeti tanulmányok. Szerk. Egyed Emese. Kolozsvár 2004. 161–184.

Farkas Noémi Tünde: „Et moriemur”. Az halálnak képe, halotti beszédben lerajzolva. A megfigyelt és megfigyelő helyzete a halotti beszédben és a temetési szertartás reprezentációján keresztül. In: Látás, tekintet, pillantás. A megfigyelő lehetőségei. Szerk. Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Veronika Katalin. (Kommunikáció- és kultúratudományi tanulmányok) Bp.– Pécs 2009. 224–238.

Farkas Noémi Tünde: Halotti beszédek, nyelvhasználat, retorika. A Teleki Tékában fellelhető 18–19. századi erdélyi halotti beszédek feldolgozásának módszerei és problémái. In: „Alattad a föld, fölötted az ég...”. Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk. Balogh Margit. (Tanulmányok – Konferenciák) Bp. 2010. 31–49.

Hajzer-Módlí Éva: Szerepek és imázsépítés. Koháry István, egy XVII. századi főúr társadalmi reprezentációs szerepe és politikai gondolkodásmódja. PhD-értekezés. (ELTE) Bp. 2018.

Hudi József: Alsó-, Felső- és Középbük nemesi községek közös rendtartásának létrejötte 1817-ben. In: Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére. Szerk. K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc. Bp. 2003. 289–309.

J. Újváry Zsuzsanna: „De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll.” A vezekényi csata és Esterházy László halála. Hadtörténelmi Közlemények. 119. (2006) 943–972

Jennine Hurl-Eamon: Women's Roles in eighteenth-century Europe. (Women's Roles through History) California–Colorado–England 2010.

Joan Wallach Scott: Társadalmi nem (gender): a történeti elemzés hasznos kategóriája. In: Van-e a nőknek történelmük? Szerk. Joan Wallach Scott. (Feminizmus és történelem) Bp. 2001. 126–160.

Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században. (Historia litteraria) Bp. 1998.

Kecskeméti Gábor: Rettenetes utolsó szempillantás. In: Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére. A 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai. Szerk. Horváth Zita.

(Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica. tom. XIII. fasc.1) Miskolc 2008. 31–39.

Kempelen Béla: Magyar nemes családok. I–XI. (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Kempelen-kempelen-bela-magyar-nemes-csaladok-1/> letöltés ideje: 2024. 11. 05.)

Kéri Katalin: Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon. Nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással. Pécs 2018.

Kosáry Domokos: Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején (1790–1830). In: A magyar nevelés története I. Szerk. Horváth Márton. Bp. 1988. 211–255.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1996.

Kökényesi Zsolt: „A női Szolón”, avagy Mária Terézia uralkodói képe a halotti beszédekben. In: KoraújkorÁSZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai. Szerk. Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána. (KoraújkorÁSZ tanulmánykötetek) Bp. 2014. 119–145.

Kökényesi Zsolt: „Vég nélkül való Nagyság”. Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben. *Aetas* 30. (2015) 1. sz. 162–183.

Köpeczi Béla: Nevelés és oktatás a XVII. század második felében és a XVIII. század elején. In: A magyar nevelés története I. Szerk. Horváth Márton. Bp. 1988. 81–109.

Kresznerics Ferenc: Nagy József”, szombathelyi fő-prépost’ élete. *Erdélyi Múzeum* 5. (1816) 76–91.

Lengyel Tünde: Főúri temetések és reprezentáció a kora újkori Magyarországon. In: Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Szerk. Balogh Judit – Pap József. (Konferenciák, műhelybeszélgetések XIII.) Eger 2016. 83–98.

Magyar Katolikus Lexikon. I–XVII. Bp. 2006. XI.

Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. középkor [sic!] és kora újkor. I–XIII. Szerk. Kőszeghy Péter – Tamás Zsuzsanna. Bp. 2005. III.

Martí Tibor: Gr. Esterházy László – egy fiatal nyugat-dunántúli arisztokrata katonai karrierje. In: Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2014. 67–76.

Meszlényi Antal: Báthory Zsófia élete és végrendelete. *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv* 3. (1938–1939) Bp. 1939.

Nagy Iván: Magyarország családai. I–XIII. (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Nagyivan-nagy-ivan-magyarorszag-csaladai-1/> letöltés ideje: 2025. 01. 10.)

Nagy Zsófia Borbála: Asszonyok „árnyék képe”. Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben. *Irodalomtörténet* (2001) 23–41.

Németh S. Katalin: Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek. Irodalomtörténeti Közlemények 88. (1984) 195–198.

Rudolf Lenz: Leichenpredigten. Eine bisher vernachlässigte Quellengattung. Geschichte, Forschungsstand, methodologische Probleme, Bibliographie. Archiv für Kulturgeschichte 56 (1974) 296–312.

Sápy Szilvia: A halotti búcsúztató. A műfaj eredete és történeti rétegei. Debrecen 2015.

Szabó Péter: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. (Mikrotörténelem) Bp. 1989.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. (<https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> letöltés ideje: 2024. 12. 17.)

Szűcs Zoltán Gábor: „Hogy Isten Fijai légyünk”. Egy református köznemes élete a halottbúcsúztatók tükrében. Egyháztörténeti Szemle 11. (2010) 3. sz. 48–71.

Takács Gábor: „... sem gloria, sem credo...”: Egyházmodernizáció és felvilágosodás. Egyházreformerai célkitűzések a felvilágosodás korában. Pécs 2021.

Ulrich Im Hof: A felvilágosodás Európája. (Európa születése) Bp. 1995

V. László Zsófia: Példás asszonyok. Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében. 1711–1825. (Ligatura) Bp. 2020.

Várkonyi Gábor: „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak...”. Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In: A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Fábri Anna – Várkonyi Gábor. [Bp.] 2007. 123–138.

Viskolcz Noémi: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. Művészettörténeti Értesítő 58. (2009) 245–269.

Vörös Károly: A társadalmi fejlődés fő vonalai. In: Magyarország története. 1686–1790. IV/1. Szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. (Magyarország története tíz kötetben) Bp. 1989. 675–731.